

Liudger, apostel fan de Friezen?

Hinne Wagenaar

Summary

In this article the life and work of St. Liudger (742-809) is being reread from the perspective of the recipients of Liudger's message in the Frisian Lands. This study is part of a larger project in which the writer envisages a (re)reading and evaluation of the missionary history of the Frisian Lands in the period 600-900 from the perspective of the recipients of the Christian message, concentrating on the implications of the missionary enterprise for their indigenous culture. This project started after having taught African Theology in Kumba, Cameroon. Earlier the life and work of Boniface was studied from this particular perspective and published in this very periodical ('Boniface and the Frisian Lands revisited: Outline of a Precarious Historical Relationship', Jiergong 68, Nû. 3/4 (Maaie 2007): 114-159).

At the invitation of Krúspunt to lecture on the life and work of Liudger around the commemoration of his 1200th year of decease, the popular expectation was that Liudger was of great importance to the Frisian language and indigenous culture. He was a Frisian himself, wasn't he? The first indigenous Frisian missionary! In this article it will turn out that Liudger indeed originated from a famous Frisian family and that he worked for many years in the Frisian Lands. His attitude to and importance for the Frisian language and culture can, however, not be described very positively. In the most important sources we hardly find any allusion to the Frisian 'case'. Liudger worked seriously for the sake of the church, but he labored even more seriously for the interest of his family empire. The Vita Sancti Liudgeri (his 'biography' written by one of his important nephews, Altfred) could be termed a 'family hagiography'. The monastery he founded in Werden could be termed a 'family monastery'. Even from the geographical location of this monastery we might measure Liudger's alliance with the Frisian Lands: Liudger found a Heimat in Saxony.

Ynlieding

Sûnt de tiid dat ik dosint Afrikaanske teology yn Kameroen wie (1998-2002), bin ik dwaande mei fragen oer de skiednis fan de kerstening fan de Fryske lannen. It wienen de studinten fan it Presbyterian Theological Seminary te Kumba (yn it Ingelsktalige part fan Kameroen), dy't mei harren fragen oer de kerstening fan Afrika yn it gehiel en fan Kameroen yn it bysûnder, my nijsgjirrich makken nei de skiednis fan de kerstening

fan de lege lannen. De studinten yn Kameroen woenen graach witte hoe't de kerstening ferrûn wie, sa tusken 100 en 150 jier ferlyn. Wat hie de hâlding west fan de misjonarissen dy't út Europa kamen? Wêrom wienen de measte misjonarissen sa negatyf oer de lânseigene kultuer en de tradisjonele Afrikaanske religy? Hoe wie it kristlik leauwe yn earste ynstânsje brocht en presintearre? Troch harren fragen begûn der by my ek in proses fan refleksje op gong te kommen oer de skiednis fan de kerstening fan myn eigen folk en lân. En it waard al gau dúdlik, dat ik dêr yn myn oplieding folslein neat fan meikrigen hie. Ik kaam net folle fierder as de algemiene ferhaaltsjes oer Bonifatius yn Dokkum en sa. Doe't ik weromkaam, wie ien fan myn fragen foar fierder ûndersyk: is it mooglik om de skiednis fan de kerstening fan de Fryske lannen better te bestudearjen, foaral út it perspektyf wei fan de lânseigene kultuer en religy? Is it mooglik om dat te dwaan út it perspektyf wei fan de ûntfangende en fan de ûnderlizzende partij? Dy fraachstelling waard troch myn eigen tsjerke net sjoen as tige wichtich. In ûndersyksútstel mei as titel: 'Mission and indigenous culture: A study of the coming of Christianity to the Frisian Lands (600-900)' waard net honorearre. Ik krige as antwurd, dat soks net relevant genôch wie foar de tsjerke fan hjoed de dei. Ik ha doe besletten om dit ûndersyk dan mar yn biten en brokken te dwaan. Ik doch myn ûndersyk troch hieltyd ien fan de kristlike misjonarissen te bestudearjen mei dyselde boppesteande fraach, of, sa't it formulearre wie yn it oarspronklike útstel: 'this project envisages a (re) reading and evaluation of the missionary history of the Frisian Lands in the period 600-900 from the perspective of the recipients of the Christian message, concentrating on the implications of the missionary enterprise for their indigenous culture.'

De pear jier (2002-2005) dat ik misjology dosearre oan de tsjerklike oplieding (fan de doe noch Herfoarme tsjerke) oan de universiteit fan Grins, joech my de gelegenheid om in begjin te meitsjen mei de krektneamde fragen. It wie yn 2004 in spesjaal Bonifatius-jier en dus koe ik myn studinten ynliede yn de matearje, dêr't sy trouwens earst wol wat nuer fan opseagen. Ik ha doe besocht om it libben fan Bonifatius te lêzen yn relaasje ta de Fryske Lannen. Bonifatius wurdt altyd ferklearre

út syn oarsprong wei: Ingelân. Of út it perspektyf wei fan it lân dêr't er grut wurden is: Dútslân. It resultaat fan myn ûndersyk is te finen yn in pear publikaasjes út 2006 en 2007.¹

Liudger, 'ús earste eigen misjonaris'

Yn 2004 wie it 1250 jier ferlyn dat Bonifatius omkaam wie yn de Fryske lannen (yn 754). Dat feit hat aardich omtinken hân yn binnen- en bûtenlân, sawol yn populêre as ek yn wittenskiplike rûnten. Mar yn 2009 wie it 1200 jier ferlyn dat Liudger ferstoarn wie (yn 809). Neffens it bestjoer fan Stifting Krúspunt is dêr folle minder omtinken oan jûn,² en dêrom frege dat bestjoer oan my om op de earste jiersgearkomste fan Krúspunt, op 29 maaie 2010 yn de Liudgertsjerke te Balk, in ynlieding te fersoargjen oer Liudger, 'ús earste eigen misjonaris'. Bonifatius en Willibrord kamen ommers út de Angelsaksyske wrâld wei, mar Liudger wie ús earste 'eigen' apostel! Dat fersyk hat my de gelegenheid jûn, om, nei Bonifatius, no Liudger serieuus te bestudearjen yn it perspektyf fan myn fraachstelling. Ik sil yn dit artikel ek yngean op de wenstige ynterpretaasje, nammentlik dat Liudger 'ús earste eigen misjonaris' west hat. Wie hy ek de earste Fryske kristlike geastlike? Wie Liudger in Fries? It giet dan net allinne om syn biologyske oarsprong, mar ek oer de fraach yn hoefier't hy Frysk wie, of wêze woe. Wat wie syn relaasje mei de Fryske stam, mei de taal en mei de geografy fan de Fryske lannen?

It famyljelaach fan Liudger

De fraach oft Liudger in Fries wie, biologysk besjoen, is ienfâldich te beânderjen. It is wis, dat Liudger yndied biologysk fan Fryske oarsprong wie. Ik gean hjir no net al te djip op de details yn, om't der genôch

-
- 1 Hinne Wagenaar, 'Europa: Bonifatius en de Friese Landen', *Kerk en Theologie*, Jaargang 57, No. 4 (oktober 2006): 315-337; Hinne Wagenaar, 'Boniface and the Frisian Lands Revisited: Outline of a Precarious Historical Relationship' *It Beaken, Tydskrift fan de Fryske Akademy*, Jiergong 68, Nû. 3/4 (Maaie 2007): 114-159.
 - 2 Stifting Krúspunt - Frysk Oekumenysk Platfoarm. Fourtsetting fan it wurk fan it Kristlik Frysk Selskip 1908-2008. Krúspunt is it moetingssplak foar organisaasjes en persoanen dy't mear wolle en kinne mei it Frysk yn en om de tsjerke. Sjoch www.kruspunt.nl.

literatuer op dit punt beskikber is.³ De wittenskippers binne it iens oer syn oarsprong út in âld Frysk skaai.

De ûnderstelling dat Liudger de earste Fryske kristlike geastlike west hat, kin ek aardich maklik beändere wurde. Yn de libbensbeskriuwing fan Liudger (skreaun troch syn omkesizzer Altfried) stiet, dat twa broers fan Liudger syn beppe Adelburg oan de hillige biskop Willibrord tabetroud wienen. Dat wienen dus twa âldomkes fan Liudger, mei de nammen Willibrecht en Thiedbrecht. De earste, Willibrecht, is stoarn yn it amt fan diaken. De oare wie yn syn jonkheid ferstoarn en net ta in rang kommen. De earste Fryske kristlike geastlike wie dus Willibrecht, in diaken.⁴ Liudger wie wól de earste pryster en letter de earste biskop fan Fryske komôf. En fansels waard er ek noch de earste Fryske hillige. Yn de boppesteande alinea kamen de wurden âldomke en omkesizzer oan 'e oarder. Dat jout al oan dat wy mei Liudger net allinne te krijen hawwe mei in yndividu, mar mei in persoan út in famylje dy't al sûnt de tiid fan Willibrord ferbûn wie mei de misjonarissen út it bûtenlân wei. Willibrord wie al yn 695 ta aartsbiskop fan de Friezen wijd. Liudger is de tredde generaasje yn dizze famylje dy't yn ferbining stiet mei it kristlik leauwe en mei de bûtenlânske misjonarissen. Dat feit is tige wichtich foar de fierdere ynterpretaasje.

It (earste en wichtichste) hilligelibben fan Liudger jout ús in soad ynformaasje oer de famylje fan Liudger. De libbensbeskriuwing begjint daliks oer de pake fan heitekant. Dy pake Wursing hie in grut konflikt

3 Ik jou hjir de wichtichste boarnen en literatuer wat Liudger oanbelanget: Altfried, *Vita sancti Liudgeri auctore Alfrido*, ed. W. Diekamp, *Die Vitae Sancti Liudgeri* (Münster, 1881); *Vita Gregorii*, ed. O. Holder-Egger, MGH SS 15, 1 (Hanover, 1887); H. Börsting e.a. (red.), *Sankt Liudger. Gedenkschrift zum 1150. Todestage des Heiligen* (Essen-Werden: Pfarramt St. Ludgerus, 1959); E. Bruna OFM, *Sint Liudger, de Voltooier* (1968); Kl. Sierksma (red.), *Liudger 742-809. De confrontatie tussen heidendom en christendom in de Lage Landen* (Muiderberg: de Bataafsche Leeuw, 1984); *Communitas Sancti Ludgeri* (hrsg.), *St. Liudger. Zeuge des Glaubens. Apostel der Friezen und Sachsen. Gedenkschrift zur Erinnerung an die Geburt des Heiligen vor 1250 Jahren (742-1992)* (Essen-Werden, 1992); Kl. Sierksma, *Liudger Thiadgrimszoon: Leven en voortleven van een Christus-prediker 742-809* (Franeker: Van Wijnen, 1995); K. Bruinsma, *Liudger en Gregorius. Altfried, It libben fan de hillige Liudger. Liudger, It libben fan Gregorius*. (Boalsert: It Wite Boekhûs, 1997); I. Wood, *The Missionary Life. Saints and the evangelisation of Europe 400-1050* (Essex: Longman/Pearson, 2001); A. Angenendt, *Liudger, Missionar - Abt - Bischof im frühen Mittelalter* (Münster: Aschendorff Verlag, 2005).

4 Altfried, *It libben fan de hillige Liudger*, part 5 (side 20). Yn: K. Bruinsma, *Liudger en Gregorius* (Boalsert: It Wite Boekhûs, 1997).

mei kening Redbad. Neffens de hagiograaf fan Liudger wie dy Wursing tige rjochtfearlich, wylst kening Radbod in minnen-ien wie: hy skeakele minsken út om sels de besittingen oer te nimmen. Wursing flechte út Súd-Fryslân wei en socht feilichheid by de Frankyske lieder Grimwald. Dêr waard hy oan it hof mei syn húshâlding doopt. Letter, as Redbad al langere tiid siik is, besiket dy it wer goed te krijen mei de famylje fan Wursing. Sy kinne feilich wer weromkomme en alles wer weromkrije ek. Wursing doart it net oan en stjoert de jongste soan nei Redbad ta. Dy jongste soan, Thiadgrym, wurdt earfol ûntfongen op it hof. Thiadgrym is de lettere heit fan Liudger. Dy kaam dus werom nei de Fryske lannen yn de neidagen fan Redbad, as in foarútskote post fan it Frankyske en kristlike ryk. Wursing kaam nei de dea fan Radbad ek wer werom. Hy hie in beneficium (in stik lân) krigen fan de Frankyske lieder en wie weromstjoerd om it kristlik leauwe te befoarderjen.

De famylje fan Liudger fan heitekant hie dus in minne relaasje mei de Fryske liederen. Sy waarden kristenen yn ballingskip. Doe't Redbad stoarn wie en de Frankyske macht terrein wûn yn de Fryske lannen (nei 719), kaam dizze famylje stikje by bytsje werom mei de nije machtige kultuer. De nije godstsjinst hearde derby.

De mem fan Liudger kaam likegoed út in kristlik laach. Foaral de beppe fan Liudger wurdt beskreaun as in tige kristlike frou. Sy wie by har berte al rêden fan har eigen heidenske beppe, dy't woe dat der jonges kamen en gjin fammen. Mar as troch in wûnder bleau sy yn libben en waard sy de beppe fan in soad wichtige tsjerkelieders, mei dêrby Liudger. Dy beppe stie ek twa broers ôf oan de tsjerke. Dat wienen de twa âldomkes dy't earder al neamd binne.

Sawol de mem as de heit fan Liudger kamen dus út in Frysk skaai dat al betiid oergien wie ta in kristlik leauwe. It houlik tusken dy twa minsken wie dan nei alle gedachten ek goed úttocht. It wienen wichtige famyljes dy't al yn de tiid fan Willibrord meiwurke hienen oan de kerstening fan de Fryske maatskippij. Ut it perspektyf wei fan de heidenske Friezen wienen dat famyljes dy't oparbeiden mei de bûtenlânske krêften fan leauwe en militêre macht. No wienen de Friezen net perfoarst negatyf oer nije ynfloeden. Mar sy wienen fansels wol hoeden mei, en skruten foar, de militêre ambysjes fan de Frankyske macht.

Mar der is noch mear te witten oer it laach fan Liudger. Want net allinne Liudger waard in wichtige geastlike yn dizze âlde famylje. Syn broer Hildegrym waard biskop fan Châlon-sur-Marne en letter hillich ferklearre. Krekt as suster Heriburg, dy't abdis wie en stoar as abdis fan in kleaster yn Nottuln, net fier fan Múnster. En om de famyljekronyk

hielendal komplete te meitsjen: fjouwer omkesizzers fan Liudger krigen hege posysjes yn de tsjerke. Sy waarden alle fjouwer biskop en tagelyk abt fan it troch Liudger stifte kleaster yn Werden en Helmstedt. Ien fan dy fjouwer wie Altfried, de skriuwer fan it earste hilligelibben fan Liudger.

Liudger en de Fryske lannen

Foar de fraachstelling fan dit artikel is it wichtich om nei te gean wat oft Liudger syn relaasje wie mei de Fryske lannen. Der binne twa boarnen om te ûndersykjen. Alderearst ha wy ta ús foldwaan Liudger syn beskriuwing fan it libben fan syn eigen learmaster Gregorius (skreaun ein achtste ieu).⁵ Hy jout yn dat libben fan Gregorius nijsgjirrich genôch earst in wiidweidige beskriuwing fan it libben fan Bonifatius. Gregorius hie fan jongs ôf oan mei Bonifatius libbe en reizge. Hy waard nei de dea fan Bonifatius yn 754 de abt fan de domskoalle yn Utert, mar gjin biskop. Liudger skriuwt dat Gregorius stjoerd waard as preker en learaar nei it folk fan de Friezen.⁶ It spesjale fan Liudger syn skriuwen is dat it part oer Bonifatius grôtfol stiet mei histoaryske ynformaasje: nammen, data, stêden, keningen en biskoppen.⁷ Mar wannear't Liudger oan Gregorius ta is, giet it eins allinne noch oer de 'heilsame goede deden' en hoe't Gregorius 'as in heit syn soannen opfieden en leafhân hat'.⁸ Wy hearre mei gjin wurd oer de situaasje yn Fryslân nei de dea fan Bonifatius. Mei Bonifatius wie ommers hast de hiele boppelaach fan de tsjerke yn Fryslân omkaam. Foar Gregorius moat it in bysûnder drege tiid west hawwe. Wy hearre neat oer syn wurk of oer de opbou fan de tsjerke yn de Fryske lannen.⁹

Gelokkich jout de twadde boarne mear ynformaasje oer de relaasje fan Liudger mei de Fryske lannen. Dy boarne is fan lettere tiid, want dy befettet de libbensbeskriuwing oer Liudger troch syn omkesizzer Altfried (skreaun foar 849).¹⁰ Dizze Altfried beskriuwt hoe't Liudger ûnder de hoede komt fan Gregorius yn de skoalle fan Utert. Liudger

5 Liudger, *Vita Gregorii*, ed. O. Holder-Egger, MGH SS 15, 1 (Hannover, 1887); K. Bruinsma, *Liudger en Gregorius (Altfried, It libben fan de hillige Liudger. Liudger, It libben fan Gregorius)*. (Boalsert: It Wite Boekhûs, 1997).

6 Liudger, *It libben fan Gregorius*, part 1 (side 48) en part 10 (side 62). Yn: K. Bruinsma, *Liudger en Gregorius* (Boalsert: It Wite Boekhûs, 1997).

7 Ibid., part 1-10 (48-63).

8 Ibid., part 10 (63-64).

9 Ibid., part 10-15 (62-71).

10 Altfried, *Vita Liudgeri*, ed. W. Diekamp, *Die Vitae Sancti Liudgeri* (Münster, 1881); Altfried, *It libben fan de hillige Liudger*. Yn: K. Bruinsma, *Liudger en Gregorius* (Boalsert: It Wite Boekhûs, 1997).

wurdt ta diaken wijd yn York yn it jier (767) dat hy dêr studearre. Hy wurdt 10 jier letter (777), nei't hy noch trije jier yn York studearre hie, yn Keulen wijd ta pryster, nei alle gedachten wie hy doe 35 jier. Oant no ta hat Fryslân net oan 'e oarder west.

Nei syn twadde stúdzjeperioade yn York krijt Liudger taken yn it sindingsfjild sels. Earst moat er nei Dimter ta, fanwege de dea fan Leafwyn (Lebuinus) yn 773. Nei de dea fan Gregorius wurdt Liudger troch dy syn opfolger (de omkesizzer Alberik) nei de Friezen stjoerd. It earste en iennichste dat wy fan dy earste reis nei de Friezen hearre, is dit:

Dêrnei stjoerde Alberik Liudger út en mei him oare tsjinnern fan God om de timpels fan de goaden te ferwoesten en ferskate plakken fan ôfgoaden by it folk fan de Friezen. En hja folbrochten dat befel en brochten in grutte skat mei, dy't hja yn de timpels fûn hienen. Dêrfan hat keizer Karel twa tredde part nommen, mar hy hiet Alberik ien tredde part foar syn gebrûk te nimmen.¹¹

Hjir wurde dus einliks in soarte fan rôftochten beskreaun dy't Liudger mei oare 'tsjinnern fan God' folbrocht hie. Nei dy earste taken, en nei syn wijing as pryster, waard Liudger oansteld ta learaar fan de tsjerke yn Eastergoa.¹² By in opstân fan Saksen en Friezen, ûnder lieding fan Widukind tsjin de ekspânsje fan it Frankyske ryk en de misjonarissen, moatte Liudger en syn kollega's halje-trawalje de wyk nimme. Dat wie net foar neat, want wy witte út de *Lex Frisionum* dat ûnder de Friezen de deastraf stie op it skeinen fan in hillichdom of timpel.¹³

Nei dy earste kear dat er útnaaie moast (783), kaam er in pear jier letter werom as learaar by it folk fan de Friezen, no oan de eastkant fan de Lauwers. Hy waard dêrta oansteld troch Karel de Grutte. It gie om fiif geaen yn it hjoeddeistige Grinslân en Ost Friesland. Dat wie yn it jier 787, krekt de tiid dat Karel de Grutte immen nedich hie yn dat opstannige gebiet fan de Friezen en de Saksen. Karel de Grutte hie de Saksen mei hurde hân (en mei it swurd) ta it Kristendom twongen. Yn 782 liet er 4500 opstannige Saksen ûntholje (yn Verden, ûnder Bremen). Dêrnei hat Widukind belies jûn en is

11 Altfried, *It libben fan de hillige Liudger*, part 14 (28).

12 Altfried, *It libben fan de hillige Liudger*, part 15 (29).

13 N.E. Algra, *Oudfries recht 800-1256* (Ljouwert: Fryske Akademy, 2000), 97.

er doopt yn 785. Karel de Grutte wie sels peetheit by dy doop. De Saksen-oarloggen wienen noch net foarby, mar it ferset wie fierwei hinne brutsen.¹⁴

Yn dy jierren waard Liudger troch Karel de Grutte oansteld (dus net troch de biskop út Utert!) yn de fiif Fryske geaen. Wy hearre yn de libbensbeskriuwing (op 'e nij) net in soad oer dy fiif geaen. Altfried skriuwt oer Liudger syn wurk yn dizze krite allinne de folgjende wurden:

Sels hat Liudger mei tûke soarch derfoar wrotten de stream fan de leare des Hearen te skinken oan de him tabetroude keppel, de heidenske timpels te slopen en alle smoargens fan de âlde dwaalleare fuort te spielen.¹⁵

Dy hâlding wurdt útfergutte troch it ferhaal oer Liudger syn reis nei Fosetelân (Helgolân). Liudger ferwoeste alle timpels dy't oan Fosete wijd wienen en boude tsjerken. Hy ûnderrjochte de minsken yn de kristlike leare en doopte harren yn de welle, dêr't Willibrord eartiids ek al trije minsken yn doopt hie.

Foar dizze reis hie Liudger ek wer tastimming krigen fan Karel de Grutte. Ut alles docht bliken, dat Liudger in wichtige pion wie foar Karel de Grutte yn it proses fan pasifikaasje fan dizze gebieten. Peter Brown neamt soks it slútstik fan de feroveringen fan Karel de Grutte: 'the closing of the frontier'. Yn dit proses fan pasifikaasje waard Liudger eintsjebeslút wurdarre én beleanne foar al syn wurk foar Karel de Grutte. Hy waard yn 805 oansteld as biskop fan de Saksen, mei Múnster as biskopsstêd. 'Syn' fiif Fryske geaen mocht er hâlde. Sa bleauwen dy fiif geaen by Múnster oan de ein fan de midsieuwen ta. Dêrmei wie de territoriale ienheid fan de Fryske lannen ferbrutsen. Fryslân wie yn ienkear yn trijen brutsen. De Fryske lannen waarden úteinlik sels ferdield oer fjouwer bisdommen.¹⁶

Liudger en it Frysk

De gedachte dat Liudger, nei bûtenlânske misjonarissen as Willibrord en Bonifatius, in 'eigen' geastlike wie dy't ticht by de minsken stie en

14 P. Brown, 'The Closing of the Frontier: Frisia and Germany', chapter 18 in *The Rise of Western Christendom: Triumph and diversity, A.D. 200- 1000* (2nd ed.), (Oxford: Blackwell Publishing, 2003), 408-433.

15 Altfried, *It libben fan de hillige Liudger*, part 19 (32-33).

16 Utert, Múnster, Bremen en Osnabrück. Sjoch: *Fryslân op de kaart: Histoaryske atlas fan Fryslân op CD-rom* (Ljouwert: Afûk, 1998).

de taal fan de minsken spruts, is algemien gongber. Foaral de genêzing en bekearing fan de bline sjonger Bernlef hat altyd ta de ferbylding sprutsen. Ek yn wittenskiplike rûnten wurdt Liudger yn ferbân brocht mei de lânseigene talen. Hy soe Bernlef de psalmen yn it Frysk leard hawwe en Bernlef soe, ûnder ynfloed fan Liudger, sels de skriuwer en dichter wêze fan de *Heliant*, in Aldsaksyske bewurking fan it Bibelske evangelje út de earste helte fan de njoggende ieu.¹⁷

Mar ek op dat punt moat konstataarre wurde, dat de boarnen net in soad ynformaasje jouwe. Yn de libbensbeskriuwing fan Liudger stiet gjin inkele ferwizing nei Liudger syn taalgebrûk, of nei de Fryske taal. Sels by it ferhaal fan Bernlef net! Fansels is it begryplik, dat minsken tocht hawwe, dat Bernlef nei syn bekearing yn it Frysk oer de Bibel songen ha soe. Dat hie hy ommers foar syn bekearing ek dien. Der stiet oer Bernlef, dat er 'by syn folk heech yn oansjen stie, omdat er de keunst ferstie de dieden fan de âldfaars en de oarloggen fan de keningen te besjongen, wylst er dêrby op de harpe spile.' Mar fierder stiet der allinne ien inkele rigel oer de Psalmen dy't er learde fan Liudger: 'Sels hat Bernlef rûnom dêr't er de Godsman (Liudger) fûn, fan him de Psalmen leard.'¹⁸ Nei alle gedachten hawwe de Psalmen yn it Latyn west. Mar der stiet neat by oer taal. Fierwei it grutste part oer Bernlef is wijd oan syn taak as lekedoper, dy't de doop yn need tapasse moast oan lytse bern yn de tiid dat Liudger flechtsje moast foar de Saksenoarloch.

Liudger, de foltôger?

Pater Elpidius Bruna skreau yn de sechstiger jierren fan de tweintichste ieu in boekje mei as titel *Sint Liudger, de Vultooier*.¹⁹ Dy titel giet werom op in artikel fan professor G. Gosses. Bruna achte de namme 'vultooier' tige te pas by Liudger:

Een zeer passende naam voor de man, die als het ware het dak heeft gezet op de kerk door Willibrord en Bonifatius in Noord

-
- 17 Sjoch bygelyks, *Heliand: een Christusgedicht uit de vroege middeleeuwen*. Uit het Oudsaksisch vertaald, geannoteerd en ingeleid door Jaap van Veenendaal (Amsterdam: SUN, 2006); H. Vreekamp, 'Christus in Saksisch gewaad. Over ontstaan, inhoud en betekenis van de Heliand', *Transparant*, 16.1 (januari 2005), 4-8; H. Vreekamp, *Zwijgen bij volle maan. Veluwe verkenningen van Edda, Evangelie en Tora* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2003), 121-163.
- 18 Altfried, *It libben fan de hillige Liudger*, boek II, part 2 (38).
- 19 E. Bruna OFM, *Sint Liudger, de Vultooier* (In eigen beheer: 1968).

Nederland gebouwd. Hij legde nagenoeg de laatste hand aan de kerstening der Friezen...²⁰

Dêrmei slút dizze pater Bruna folslein oan by de gongbere en oerflakkige opfettings oer Liudger. Klaes Sierksma giet ek yn dy tradysje fierder en nimt yn syn boek *Liudger Thiadgrimszoon: Leven en voortleven van een Christus-Prediker* it boekje fan Bruna as de te bewurkjen basis.²¹ En sels Van Berkum brûkt dy typearring yn it fierders prachtige artikel oer de konfrontaasje tusken it romeins-kontinintale en it Ierske biskopstype.²² Hjirûnder folget, oanslutend by de boppesteande analyse, in oare ynterpretaasje fan it libben en wurk fan Liudger.

a.

Alderearst binne wy wis dat Liudger út in ferneamd Frysk skaai kaam. Dúdlik is ek, dat er lange jierren wurke hat yn de Fryske lannen. Earst, foar 783, in pear jier yn Eastergoa (Ostrache). Letter, nei 787, kaam er werom nei de fiif Fryske geaen. Dêr hat er lang wurke. Mar tagelyk witte wy ek dat er yn de tuskentiid oare saken oan 'e holle hie. Liudger wie in man fan stúdzje, geleardheid én fan reizgjen. Hy studearre twa kear yn York, waard ta diaken wijd yn York en ta pryster yn Keulen. Hy wie yn Rome en bleau twa jier yn it Benediktiner kleaster op de Monte Cassino (súd fan Rome). Hy wie langere tiid op Helgolân. Fan it jier 793 ôf wie er troch Karel de Grutte ek oansteld yn Múnsterlân. Hy wie dêr aktyf dwaande mei it stiftsjen fan syn eigen kleaster op eigen grûn yn Werden. En yn de tiden dat er yn de Fryske lannen wie, joech er alle jierren in fearnsjer les yn Utert. Eintsjebeslút waard er yn 805 wijd ta biskop fan Múnster. It is dúdlik dat Liudger ferskate pylken op syn bôge hie. Minder dúdlik is, wat er winliken besjuten hat foar de minsken en de tsjerke yn de Fryske lannen. Dat is út de boarnen min te abstrahearjen.

b.

Altfried ferhellet yn syn *Vita Sancti Liudgeri* oer de taak dy't Liudger, nei oanlieding fan in fisioen, krijt fan syn learmaster Gregorius,

20 Ibid., 6.

21 Kl. Sierksma, *Liudger Thiadgrimszoon: Leven en voortleven van een Christus-prediker 742-809* (Franecker: Van Wijnen, 1995), 3.

22 Aug. van Berkum, 'Van het charismatische naar het ambtelijke bisschopstype', yn: Kl. Sierksma (red.), *Liudger 742-809. De confrontatie tussen heidendom en christendom in de Lage Landen* (Muiderberg: de Bataafsche Leeuw, 1984), 63-86.

nammentlik om syn kundichheid yn trijen te ferdielen, oer de trije folken dy't er bestjoere moatte sil, te witten de Saksen, de Friezen en de Franken.²³ Histoarysk sjoen hat Liudger yndied operearre ûnder dy trije folken. Hy funksjonearre hast letterlik op it snijflak fan de trije folken. Dat blykt foaral ek út de sit fan syn kleaster yn Werden, yn it suden fan de Saksen, it noarden fan de Franken en eastlik fan de Friezen.²⁴

Om Liudger foltôger te neamen fan it wurk fan Willibrord en Bonifatius, doocht net alhielendal. Liudger hat yndied in (grut) part fan syn libben yn de Fryske lannen wurke. Mar om him in foltôger of apostel fan de Friezen te neamen, docht gjin rjocht oan it wurk fan Willibrord, fan Gregorius, fan Willehad en fan oaren dy't likefolle of mear wurke hawwe yn de Fryske lannen. Wichtich is ek, dat Liudger gjin biskop waard fan Utert of fan in nij bisdom ûnder Utert. It bliuwt nijsgjirrich wêrom't Liudger net de opfolger wurde koe fan abt Gregorius fan Utert, dy't stoar yn 775. Liudger wie doe noch gjin pryster, mar de opfolger fan Gregorius (Alberik) likemin. Dy waard tagelyk mei Liudger pryster yn 777 en biskop yn 780. Like nijsgjirrich is, wêrom't Liudger gjin biskop waard nei de dea fan dy biskop Alberik yn 784, of nei de dea fan dy syn opfolger Theodard yn 790. Liudger hat nea in posysje fan ymportânsje hân yn de Fryske lannen. Wy moatte dêrby miskien net ferjitte dat de dea fan Bonifatius yn 754 (mei in soad mûntsen en prysters dêrby) Utert yn in steat fan folsleine ûntheistering efterlitten hie. Utert en syn biskoppen binne yn de twadde helte fan de achtste ieu folslein ûnsichtber. Faaks wie Utert foar Liudger net ynteressant genôch? Hy hat yn alle gefallen syn enerzjy en wiisheid der net oan bestege.

Mar foar de Friezen yn letter ieuwen wie der suver gjin oare misjonaris of hillige dy't oerbleaun wie om op te easkjen. Liudger wie eins de iennige dy't oerbleaun wie om grutsk op te wêzen. Alle oaren wienen bûtenlanners wylst de 'eigen' geastliken yn de ieuwen dêrnei perfoarst net ta de ferbylding sprutsen. Liudger wie de earste Fryske biskop en hillige, dat de kristlike Friezen lieten Liudger net oer oan de Saksen allinne. Dy hienen Bonifatius en Willehad ommers ek al, al wienen dat bûtenlanners. Liudger wie in Fries en syn relikven wienen relatyftichteby. Liudger wie dêrom populêr by de kristlike Friezen. Wumkes skriuwt yn

23 Altfried, *It libben fan de hillige Liudger*, part 16 (29).

24 I. Wood, *The Missionary Life. Saints and the evangelisation of Europe 400-1050* (Essex: Longman/Pearson, 2001), 111.

syn *Paden fen Fryslân* de folgjende wurden oer de bining fan de Friezen oan it kleaster fan Liudger:

En de Friezen hawwe út tankbere ljeafde foar hjar greate sindling dizze Benediktiner abdij ryk bitocht. Om it jier 900 hinne hie Werden ynkomsten út in mannichte fen Fryske doarpen. En mannich Fries keas as plak foar syn 'militia Christi' dit kleasterstift.²⁵

c.

Om te sizzen dat Liudger de kerstening fan de Friezen 'nagenoeg' ôfmakke en in dak op de tsjerke fan Willibrord en Bonifatius lein hat, is in (te) grutte ferienfâldiging fan in komplekse situaasje. Liudger boude yndied op de fûneminten fan Willibrord en Bonifatius, mar hy boude like hurd oan syn famylje-ympearium. Ien fan de grutte ferskillen mei Willibrord en Bonifatius wie dat Liudger in famyljeskiednis hie yn de Fryske lannen. Liudger wie in telch út in ferneamd Frysk laach en hie kristlike woartels fan sawol heite- as memmekant. It is dúdlik dat de famylje spul hie mei de Fryske boppelaach, yn alle gefallen mei kening Redbad. De famyljes fan beide kanten arbeiden mei de earste misjonarissen op. Twa âldomkes fan memmekant wienen yn de earste helte fan de njoggende ieu al ta beskikking steld fan Willibrord. Broer Hildegrym wurdt biskop fan Chalôn, suster Heriburg wurdt abdisse fan in kleaster ticht by Múnster. Fjouwer omkesizzers fan Liudger wurde biskop. Twa fan Múnster (opfolgers fan Liudger) en twa fan Halberstadt. Alle fjouwer wurde se abt fan Liudger syn kleaster yn Werden!²⁶ It giet hjir suver om in famylje-ympearium. Ian Wood neamt it *Vita Sancti Liudgeri* in foarbyld fan 'family hagiography' en it kleaster yn Werden in 'family monastery'.²⁷ Liudger is dus net allinne mar in misjonaris, pryster of biskop. Hy wie ek in fertsjinwurdiger fan syn famylje(besittings).

It krektneamde jout ús in nije hermeneutyske kaai om it libben fan Liudger better te ynterpretearjen en te ferstean. It soad fan wat wy net begripe yn Liudger syn libben, kin sa helder wurde. It kin ferklearje

25 G.A. Wumkes, *Paden fen Fryslân: Samle opstellen I* (Boalsert: A.J. Osinga, 1932), 51.

26 Sjoch de 'Stammtafel' fan 'Die Liudgeriden' yn: *Communitas Sancti Ludgeri* (hrsg.), *St. Liudger. Zeuge des Glaubens. Apostel der Friezen und Sachsen. Gedenkschrift zur Erinnerung an die Geburt des Heiligen vor 1250 Jahren* (Essen-Werden, 1992), 39.

27 I. Wood, *The Missionary Life. Saints and the evangelisation of Europe 400-1050* (Essex: Longman/Pearson, 2001), 113.

wêrom't er net biskop wurde woe op in oar plak as Múnster, net fier fan syn kleaster yn Werden ôf. It ferklearret wêrom't er in kleaster boude op eigen grûn²⁸ en tagelyk ek wêrom't er net de kleastergelofte ôflein hie (fan earmoed) en dêrom gjin pij drage woe.²⁹ Dan is better te begripen, wêrom't er yn it nije bisdom Múnster de fiif Fryske geaen 'meinaam'. Dy hearden by it ympearium dat er opboud hie! It makket ek mear dúdlik wêrom't de famylje sa hecht wie mei de Frankyske macht en wêrom't Liudger sa ôfhinklik wie fan Karel de Grutte. De famylje fan de Liudguriden hat gâns winst helle út de kontakten mei de Frankyske machthawwers.³⁰ Sy wienen as wichtige Fryske famylje in pion yn it proses fan pasifikaasje fan de Fryske en Saksyske lannen. Dat is goed slagge. Karel de Grutte koe it hawwe oer it sluten fan de frontier.

It ferstjerren fan Liudger jout noch in moai foarbyld fan de spanning tusken syn amt as biskop fan Múnster en syn famyljeferplichtings. Doe't Liudger stoar, waard syn lichem (fansels) nei de biskopsstêd Múnster brocht. Dêr ûntstiet in konflikt om it stoflik oerskot tusken de learlingen fan Liudger (út it kleaster fan Werden) en it folk fan it bisdom Múnster. De relikien wienen nammentlik fan ûnskatbere wearde foar beide partijen! Sadwaande bleau 'Liudger' ûnbeïerdige stean yn de tsjerke fan de hillige Marije. Opmerklik is dat de broer fan Liudger, biskop Hildegrym, út Chalon sur Marne komme moast om oardiel te sprekken (nei oerlis mei Karel de Grutte!). De útkomst wie folslein dúdlik: it relyk fan Liudger moast yn 'e famylje bliuwe en soe beïerdige wurde yn eigen grûn neist it muontsekleaster.³¹

Ta beslút

It foargeande liket miskien in negative analyze fan de hillige Liudger. It is ommers hast ûnfatsoenlik om him, 'ús earste eigen misjonaris', sa kritysk te skôgjen. Yn dit artikel is lykwols besocht om spesifyk te sjen nei Liudger syn relaasje ta de Fryske lannen. Der wurdt gjin oardiel jûn

28 Altfried, *It libben fan de hillige Liudger*, boek II, part 8 (43).

29 Ibid., boek II, part 6 (42).

30 Yn de boarnen wurdt net ferburgen hoe ôfhinklik oft Liudger wie fan Karel de Grutte. Wichtige beslissings wurde net naam los fan de romrofte kening Karel. It docht ek bliken dat ferskate Frankyske keningen beneficia tabetrouwe oan de famylje. Dat begûn by Karel Martel oan pake Wursing (part 4, 20) en gie troch oan Liudger ta, dy't fan Karel de Grutte it Sint Pitserskleaster krige, mei alles wat dêrby hearde, tsjerken sawol as doarpkas (part 21, 36).

31 Altfried, *It libben fan de hillige Liudger*, boek II, part 8 (43).

oer bygelyks syn frommens of syn geleardheid. Liudger wurdt allinne ûntmytologisearre as apostel fan de Friezen. Yn de boarnen is in ferhipt lyts bytsje te finen oer de Friezen, de Fryske lannen, de Fryske taal. Wy fine earder in algemien negative hâlding fan de Liudgeriden oer de Fryske kening, de Fryske kultuer en de lânseigen godstsjinst. Liudger naam as biskop fiif Fryske geaen 'mei nei Mûnster'. Dat paste fansels goed yn de polityk fan Karel de Grutte, dy't de Friezen en de Saksen mei sin ferdielde oer meardere bisdommen. Liudger hat net besocht om it bisdom fan de Friezen (sa't it earst bedoeld wie ûnder Willibrord, dy't de titel aartsbiskop fan de Friezen krigen hie) as in ienheid te bewarjen. Utert bleau efterbleaun gebiet. East-Fryslân kaam ûnder it Bremen fan biskop Willehad.

It is altyd hiel yngewikkeld om de skiednis te beoardieljen mei kategoryen út letter tiid. It giet der net om, om Liudger te be- of feroardieljen. Mar de gongbere opfetting dy't faak utere wurdt, giet no krekt út fan Fryske sentimenten út letter tiid: 'Liudger is fan ús en wie in echte Fries. Hy brûkte de Fryske taal en wie begien mei it Fryske folk'. Sokke opfettings moatte lykwols op grûn fan de boarnen tsjinsprutsen wurde. Minsken meie fansels bêst grutsk wêze op Liudger, mar dan net omdat hy sa foar de Fryske saak striden hat. Of dat hy begien wie mei it Fryske folk. Spitigernôch is dat net wier.

Liudger komt út de boarnen nei foaren as in gelearde en fromme persoan, dy't de famyljetradysje en -belangen net út it each ferlear. Syn famylje hie âlde bannen mei it Frankyske hûs. Sy buorken dêr goed mei, sy hienen de wyn yn 'e seilen. Mar tagelyk waard de famylje dêrom ek brûkt troch dy Frankyske liederen. Liudger liet him dúdlik brûke yn de feroverings- en kersteningspolityk fan Karel de Grutte. Om dy reden kin Liudger ek net 'de foltôger' neamd wurde. Karel de Grutte wie earder de foltôger yn dy tiid, nammentlik de foltôger fan de feroverings- en kersteningspolityk ûnder de Friezen en de Saksen.

Liudger hat troch de skiednis hinne, as earste Fryske misjonaris, pryster, biskop en hillige, wichtich west foar de identiteit fan de Fryske tsjerke en it Fryske folk.³² Foar Liudger persoanlik lei dat justjes oars. Foar him wienen de Fryske lannen mei har ynwenners earder in 'pineholle-dossier'. Hy socht syn heil as biskop en abt yn it Easten, by de Saksen.

32 Liudger hat sels in plak krigen yn de Kanon fan de Fryske skiednis. Yn it finster oer 'Redbad en Bonifatius' komt Liudger oan 'e oarder as earste Fryske misjonaris. Yn: *De kanon fan de skiednis fan Fryslân yn 11 en 30 finsters* (Ljouwert, Afûk), s. 24-25.

*In bytsje oer gâns
In lytse bydrage ta de stúdzje fan it
Fryske kwantifiseardersysteem*

Jarich Hoekstra

Summary

In this article I investigate the basic properties of the adjective, adverb and quantifier gâns ‘whole; very, much; quite (some)’ in West Frisian. Special attention is paid to the semantics and the syntactic status of intensifying/quantifying gâns in noun phrases like gâns in stêd ‘quite a city’ and gâns boeken/jild ‘quite some books/money’. I will discuss gâns in relation to other degree denoting elements (in soad, frijwat, exclamatives) and in this way try to more closely determine its place in the West Frisian quantifier system.

1. Yn ‘t foar

It Frysk hat in nijsgjirrich systeem fan kwantifisearders.¹ Benammen de wurden foar ‘in soad’ en ‘in bytsje’ ha opfallende eigenskippen. De hege graad-kwantifisearder *folle* is negatyf polêr, d.w.s. hy komt inkeld yn ‘negative’ konteksten foar (ferl. (1a)), en de lege graad-kwantifisearder *min* kin allinnich mar brûkt wurde nei it graadwurdsje *te* (ferl. (1b)). Moolk dêrom makket it Frysk frijwat gebrûk fan kwantifisearjende haadwurdkloften lykas *in soad* en *in bytsje* (ferl. (1c,d)). Apart oan dy haadwurdkloften is wer dat se fan ‘e korrespondearjende útdrukkingen yn ‘e buortalen (bgl. Hollânsk *een boel* en *een beetje*) ôfwike, mei’t se relatyf binne, d.w.s. evaluearre wurde neffens in kontekstueel fêstsette noarm (sjuch foar it ferskil tusken relative en absolute kwantifisearders it besprek yn par. 4).

- (1) a. Der wiene *(net) **folle** minsken op ‘e begraffenis
b. Der wiene *(te) **min** minsken op ‘e begraffenis
c. Der wiene navenant **in soad** minsken op ‘e begraffenis
d. Der wiene mar **in bytsje** minsken op ‘e begraffenis

1 Dit artikel is in bewurking fan in lêzing dy’t ik tefoarenbrocht ha op ‘e Dei fan ‘e Fryske taalkunde, op 29 oktober 2010, te Ljouwert. Foar yngeand kommentaar op in kladde fan it artikel betankje ik Siebren Dyk, Eric Hoekstra en Willem Visser. Eric Hoekstra sis ik ek tank foar in útdraai mei alle gefallen fan gâns foar ûnbeskaat lidwurd yn ‘e Taaldatabank fan ‘e Fryske Akademy.

Oer it Fryske kwantifiseardersysteem en syn eigenskippen is yn 'e literatuer al it ien en oar skreaun (Tamminga 1973a,b, E. Hoekstra 1996, 2010, J. Hoekstra 2000a), mar in folslein byld fan 'e syngroane struktuer en de diagroane ûntjouwing dêrfan ha wy noch lang net. Dat hinget ek gear mei it feit dat noch net alle eleminten yn it systeem yngeand ûndersocht binne, wat fansels betingst is om in klear ynsjuch yn it gehiel te krijen. Yn dit artikel wol ik in wurd foar 'in soad' op it aljemint bringe, dêr't oant no ta net folle omtinken oan jûn is, te witten *gâns*. It artikel is in earste ferkenning fan 'e syntaktyske en semantyske eigenskippen fan dat wurd. Om te begjinnen besjuch ik it gebrûk (par. 2) en it komôf (par. 3) fan Frysk *gâns* yn 't algemien. Dêrnei besprek ik de betsjutting en de syntaktyske status fan yntinsivearjend/kwantifisearjend *gâns* yn haadwurdkloften fan it slach *gâns in stêd* en *gâns boeken/jild* (par. 4-8). Yn dat besprek sil de ferhâlding fan *gâns* ta oare graadoantsjuttende eleminten (*in soad*, *frijwat*, eksklamativen) ek tepraat komme en sil besocht wurde om it plak fan *gâns* yn it Fryske kwantifiseardersysteem neier te bepalen. Paragraaf 9 jout in stikmannich einslutende opmerkingen.

2. It gebrûk fan *gâns* yn it Nijfrysk

It wurd *gâns* komt yn it Frysk as eigenskipswurd, bywurd en ûnbeskaat foarnamwurd/telwurd foar (sj. WFT 7, s.v. *gâns*). Yn syn eigenskipswurdlik gebrûk hat it de kompletive betsjutting 'hiel, folslein' en fungearret it as in net botte gebrûkljike stilistyske (ferswierre) fariant fan *hiel*. It hat as eigenskipswurd meast de foarm *gânsk* mei in ûnetymologyske *k* oan 'e ein.² Sa fynt men it bygelyks yn:

- (2) Krekt oer de hage hinne laei de **gânske** moanneljochte wrâld
foar hjar each
[R. Brolsma, *Heechhûf* 91 (1926)]

As kompletyf eigenskipswurd is *gâns(k)* (mei in stikmannich útwreide farianten) benammen hiem yn 'e ferbining mei *dei* (en oare tiidoantsjuttingen):

2 Eigenskipswurden op -s krije yn it Frysk wol mear in ûnetymologyske *k* troch betizing mei it efterheaksel -sk dat yn 'e sprutsen taal ûnder Hollânske ynfloed gauris as -s foarkomt (sj. Tamminga 1963, van der Meer 1988). Oare foarbylden fan sokke hyperkorrekte foarmen binne jaloers(k), ûndogens(k), foaryns(k), sneins(k).

- (3) Sitte jimme hjir de (hie) (god)**gâns(k)e/gânslike** dei te kaarten?!

Gâns(k) kin yn eigenskipswurdlik gebrûk ek in yntinsivearjende betsjutting '(hiel) grut, lang, wichtich ensfh.' ha:

- (4) a. In **gânske** skare fen minsken [Sipke Huismans, *Tinkstien* 53 (a. 1924)]
b. En fensels, der wirde ek **gânse** forhalen dien [Jan Jelles Hof, *Heit*. 339 (1924)]

It hat yn dat gefal in moai sterke klam. Wenstiger is hjir wer *hiel* (in *hiele skare*).

Deselde yntinsivearjende betsjutting as yn (4) hat *gâns* ek yn bywurdlik gebrûk, at it yn in haadwurdkloft mei in telber haadwurd foar it ûnbeskaat lidwurd stiet. Ferlykje:

- (5) a. Kiel is **gâns** in stêd
b. Hy hat yn 'e rin fan 'e jierren **gâns** in bedriuw opboud
c. De lytse jonge hie him **gâns** in gat yn 'e holle fallen
d. Der gie **gâns** in rop fan dy sjonger

It kin dêr lykwols net troch *hiel* út it stee keard wurde (ferl. **Kiel is hiel in stêd* njonken *Kiel is in hiele stêd*).

Yn it gebrûk foar ûnbeskaat lidwurd wurdt *gâns* tige faak kombinearre mei haadwurden dy't in mjitte (fan tiid, ôfstân, hoemannichte) oantsjutte:

- (6) a. Hja hie **gâns** in skoft wekker lein fannacht
b. It is **gâns** in ein rinnen nei it strân ta
c. Fan Balk nei Ljouwert op 'e fyts is **gâns** in gisel
d. Dy doktersrekken wie **gâns** in slompe jild
e. Der stie **gâns** in stik wyn

It kin ek foarkomme mei evaluative haadwurden, d.w.s. haadwurden dy't in posityf of negatyf wurdearre eigenskip útdrukke (op it gebrûk fan *gâns* by evaluative haadwurden kom ik yn paragraaf 7 noch wiidweidiger werom):

- (7) Sibe is **gâns** in keardel wurden³

3 Fr. W. (1900, s.v. *gâns*) jout ek „Hy is *gâns* gjin keardel, een deugniet“. Dat sil wol in gekoanstekkerige fariaasje wêze op Hy is *gâns* in keardel.

Sin (7) betsjut safolle as dat Sibe tige 'keardeleftich' (grut, flink en sterk) wurden is.

Dúdlikkwantifisearjend is *gâns* syn syngebrûkas ûnbeskaat foarnamwurd/telwurd mei de betsjutting 'frijwat, in soad' foar meartallige haadwurden (ferl. 8a,b) en foar net-telbere haadwurden (ferl. (8c,d)):⁴

- (8) a. Yn Grins wenje **gâns** studinten
- b. Der binne fan 't jier **gâns** nije boeken ferskynd
- c. Dy pleats hat **gâns** jild opbrocht
- d. Op it omslach is **gâns** flyt dien

Gâns kin yn dy betsjutting ek selsstannich brûkt wurde (ferl. ek Sytstra & Hof 1925, 102):

- (9) a. Ik ha dy **gâns** te fertellen
- b. Der binne **gâns** dy't dat noch net begrepen ha

As bywurd dat de tiidwurdkloft modifisearret hat *gâns* in yntinsivearjende betsjutting 'tige'. Ferlykje:

- (10) a. Hy hat it bedriuw **gâns** útwreide
- b. It hat **gâns** reind fannacht
- c. Jouk is nei har sykte al wer **gâns** opknappt

As yntinsivearjend bywurd foar eigenskipswurden kin *gâns* boppedat noch 'hiel, tige' betsjutte, at it foar in posityf, en 'folle', at it foar in komparatyf stiet:

- (11) a. Nei syn siikwêzen wie er **gâns** beklonken
- b. Op in freed wie er **gâns** stuitrich thúskommen

- (12) a. Us mem har rezyntsjebrij wie **gâns** lekkerder as dat guod út
 'e winkel
- b. Der wiene **gâns** mear besikers as ferline jier
- c. Hy hie it him **gâns** oars foarsteld⁵

4 Ik sil hjirûnder (yn par. 5) sjen litte dat *gâns* yn dit gebrûk winliken ek in bywurd is, lykas *gâns* foar in ûnbeskaat lidwurd yn (5-7).

5 Foar de status fan oars tusken posityf en komparatyf sjuch J. Hoekstra (2000b).

It gebrûk foar komparativen is yn it hjoeddeiske Frysk gewoaner as foar positiven.

Yn dit artikel is it my earst en meast te rêden om it yntinsivearjende/kwantifisearjende gebrûk fan *gâns* yn 'e foarbylden yn (4-9). Sa't in ferliking mei de wjergaders fan *gâns* yn 'e oare Germaanske talen yn 'e neikommende paragraaf sjen litte sil, is it Fryske *gâns* benammen yn dat gebrûk syn eigen paad gien.

3. Frysk *gâns út in diagroan en komparatyf eachweid*

Gâns komt oarspronklik út it Dútsk, dêr't *ganz* noch altiten it gewoane wurd foar 'hiel, folslein' is. It Dútske wurd, dat mei de typyske Heechdútske lûdferskowing (affrikatisearing) fan *t* ta *ts* tebekgiet giet op in foarm **ganta-* (ferl. Heidermanns 1993, 232), hat al ier yn 'e oanbuorjende talen wreide. Yn it Midleechdútsk ferskynt it as *ganz*, yn it Midnederlânsk as *gan(t)s*.⁶ Oer it Midleechdútsk is it yn 'e Skandinavyske talen trochkrongen: Deensk, Noarsk *ganske*, Sweedsk *ganska*.⁷ Ut it Midnederlânsk of it Midleechdútsk wei is it ek yn it Aldfrysk oernommen as *gans* 'hiel, folslein' (ferl. Hofmann/Popkema 2008). It Dútske lienwurd hat yn net ien fan 'e talen dy't it liend hawwe it fierhinne synonyme 'hiel' út it stee kringe kinnen.

Yn it Midfrysk fynt men *gâns* al yn 'e measte betsjuttingen dy't letter ek yn it Nijfrysk foarkomme:⁸

(13) a. Yn 't Jier fen santien hondert twa /
do letten al uws klockin / ...
Jn dat al oor uws gants Frieslaan [1702c]	('hiel')
b. It noot wie gans beslingre fin de rein [1774a]	('tige')
c. It fororet, en wut gans better [1779m48]	('folle')
d. Hy joeg har loekewol op t læst nog gâns
toa dwaan [1747a]	('in soad')
e. Wy makken mei eltjoor
der gans plesier [1774a]	('in soad')

6 Foar *ganz* yn it hjoeddeiske Leechdútsk sjuch Mitzka (1970).

7 Foar in ferklearring fan 'e k yn dy foarmen - analogy neffens adjektyffoarmen lykas Sweedsk *danser* (masc.) - *danst* (neutr.) 'Deensk' - sjuch Hansen (1956) en Brøndum-Nielsen (1957-1961).

8 De foarm *gants* yn (13a) soe der op wize kinne dat it wurd ynearsten ek noch mei in *t* tusken *n* en *s* útsprutsen wurde koe. De hjoeddeiske nasalearre foarm moat fansels tebekgean op 'e foarm sûnder *t*.

Opfallend is lykwols dat *gâns* yn it Midfrysk yn kombinaasje mei de neehiting *net of gjin (nin)* ek ‘hielendal, alhiel’ betsjutte kin:

- (14) a. Dit aed Wijf joegh hier op te antwird /
 dat har **gans net** onbekend wier /
 hoe wreed di Keuningh wier [1778h]
 b. Myn flæsk is mægger, læuw dit wis, /
 Zoa dat der **gans nin** fet oon is [1755r109]

Dat gebrûk fan *gâns* is sa’t it liket yn it Nijfrysk alhiel weiwurden. Yn âlder Hollânsk fynt men *gans(ch)* as ‘hiel’, ‘tige’ en ‘folle’ en ek as ‘hielendal’ mei neehjiting (sj. WNT s.v. *gansch I*), dat men mei derfan útgean dat de ûntjouwing fan Frysk *gâns* in einhinne mei dy fan Hollânsk *gans(ch)* lykop rûn is.

De betsjuttingsûntjouwing ta ‘frijwat, in soad’ oppenearret him lykwols sa’t it liket inkeld by Frysk *gâns*. Allinnich yn it Grinslânske Westerkertier kin *gaans* ek ‘frijwat, in soad’ betsjutte, bygelyks yn *Hai har gaans senten* (Ter Laan 1952), mar dêr sil wol ynfloed fan it Frysk yn ‘t spul wêze. It gebrûk fan *gâns* foar it ûnbeskaat lidwurd (ferl. (5-7)), dat yn it Midfrysk net oerlevere is, liket ek typysk Frysk te wêzen. Ien en oar ropt in pear fragen op: Wat binne de semantyske en syntaktyske eigenskippen fan *gâns* ‘frijwat, in soad’ en *gâns* foar ûnbeskaat lidwurd en hoe ferhâldt *gâns* him ta ferlykbere ileminten yn it Frysk? Dy fragen sil yn ‘e neikommende paragrafen neier op yngien wurde.

4. De betsjutting fan *gâns* ‘frijwat, in soad’

It kwantifisearjende *gâns* haw ik út ‘en rûgen mei ‘frijwat, in soad’ oerset. Yn in sin lykas (15) ha de kwantifisearders *gâns*, *frijwat* en *in soad* yn it earste oankommen yndie in einhinne deselde betsjutting; men soe alle trije wurden mei Hollânsk ‘veel’ oersetten kinne.

- (15) Hy hat **gâns / frijwat / in soad** boeken

Mar at men de trije wurden yn mear konteksten bestudearret, docht bliken dat der wol foargoed ferskillen binne. In earste ferskil is dat *in soad* en *frijwat* relatyf binne en *gâns* absolút, d.w.s. al of net evaluearre wurde neffens in kontekstueel fêstsette noarm. Soks docht ûnder oaren bliken oan it feit dat *in soad* en *frijwat* mei *navenant* kombinearre wurde kin, lykas yn (16), en dat se yn ferlykjende sinnen lykas (17) foarkomme kinne; *gâns* is dêr útsletten:

- (16) Hy hat navenant ***gâns / frijwat / in soad** boeken

- (17) Hja fertsjinnet ***gâns** / **frijwat** / **in soad** foar in kassafamke

In oar ferskil tusken *in soad* oan 'e iene en *gâns* en *frijwat* oan 'e oare kant is dat *in soad* yn negative konteksten foarkomme kin en *gâns* en *frijwat* net:

- (18) Hy hat net ***gâns** / ***frijwat** / **in soad** boeken

Gâns en *frijwat* binne mei oare wurden posityf polêr. Fierders liket it der op dat *gâns* en *frijwat* yn tsjinstelling ta *in soad* net-neutraal binne: *frijwat* drukt in understatement út en *gâns* is emfatysk.⁹ Dêrom is *gâns* net mooglik yn in sin lykas (19):

- (19) Do hast mar ***gâns** / **frijwat** / **in soad** boeken!

It modale partikel *mar* beklammet de wierheid fan 'e útspraak dy't yn 'e sin dien wurdt. Dat docht it emfatyske *gâns* yn (19) lykwols ek. Dêrom laat it brûken fan *mar* en *gâns* yn dy sin ta in tautology.

Wat ferlykbers obstrewearret men yn sin (20). Troch de klam op *boeken* wurdt al oantsjut dat it om in kwantiteit giet dy't grutter is as sljuchtweihinne. Dêrom is it brûken fan *gâns* hjir wer tautologysk. Boppedat is no it brûken fan in understatement lykas *frijwat* ek net mear mooglik:

- (20) Hy hie ***gâns** / ***frijwat** / **in soad** boeken!

Ferlykje ta beslút noch de neikommende sinnen:

- (21) a. Hy hie **gâns** / **frijwat** / **in soad** jild fertsjinne
b. Ik wol letter ?***gâns** / ***frijwat** / **in soad** jild fertsjinje

Wylst yn it algemiene (21a) alle trije kwantifisearders yn prinsipe mooglik binne, is yn 'e selsbewuste, saaklike útspraak (21b) in understatement net te plak en in emfatyske útdrukking op syn minst apart.

Yn 'e tabel yn (22) haw ik de semantyske skaaimerken fan *gâns*, *frijwat* en *in soad* nochris gearfette:

9 Sjuch foar in teory oer de ferbining tusken (positive of negative) polariteit en retoaryske wearde (emfaze of understatement) by kwantifisearjende ileminten Israel (1996, 1998) en Klein (1997): 'highscalar emfatisers' lykas *gâns* en 'lowscalar understaters' lykas *frijwat* binne beide posityf polêr.

(22)	<i>gâns</i>	<i>frijwat</i>	in soad
relatyf	-	+	+
posityf polêr	+	+	-
understatement	-	+	-
emfatysk	+	-	-

Wy kinne fêststelle dat *gâns* en *frijwat* beide posityf polêr binne, mar inoars retoaryske tsjinhingers. It ferskil yn relativiteit hinget foar ‘t neist gear mei de retoaryske wearde: allinnich absolute kwantifisearders kinne emfatysk wêze en allinnich relative kwantifisearders kinne in understatement útdrukke.

5. Predeterminearders

Nei’t út ‘en rûgen de betsjutting fan *gâns* fêststeld is, sille yn dizze paragraaf de wichtichste syntaktyske eigenskippen fan *gâns* op it algemint komme. Ik soe der op út wolle dat haadwurdkloften lykas *gâns in stêd* en *gâns boeken/jild* deselde syntaktyske struktuer ha en dat *gâns* yn beide gefallen in bywurd is dat foar de determinearder stiet. Dat is dúdlikernôch it gefal yn *gâns in stêd*, dêr’t *gâns* foar it lidwurd *in* stiet, mar ik sil sjen litte dat der reden is om oan te nimmen dat *gâns* yn *gâns boeken/jild* ek foar it (fonetysk ornaris net realisearre) lidwurd stiet.

De measte Germaanske talen hawwe in stikmannich kwantifisearjende ileminten dy’t foar it beskaat lidwurd of mear algemien foar de beskate determinearder stean kinne, saneamde predeterminearders (ferl. Quirk et al. 1985). It bekendste is it universeel kwantifisearjende *al*. Ferlykje:

- (23) a. al de famkes
 b. al (de boer) syn hinnen
 c. al dat jild

Al wurdt ornaris mei meartallige haadwurden en stofnammen kombinearre, mar der binne in pear fêste ferbiningen dêr’t *al* by in telber ientallich haadwurd stiet en in kompletive betsjutting hat:¹⁰

- (24) a. al de wrâld
 b. al syn libben

10 It is faaks net alhiel tafallich dat de haadwurden *wrâld* en *libben* de grutst mooglike omfieming yn romte en tiid oantsjutte (tank oan Siebren Dyk foar dy obstrewaasje).

Ynstee fan *al de wrâld* of *al syn libben* kin men ek it gewoanere *de hiele wrâld* of *syn hiele libben* brûke. Yn it Hollânsk kinne kompletyf *heel* en it âldfrinzige *gans* net allinnich as eigenskipswurd nei it beskaat lidwurd en oare determinearders brûkt wurde, mar ek as net-bûgde kwantifisearder derfoar:¹¹

- (25) a. de hele wereld / heel de wereld ‘de hiele wrâld, al de wrâld’
b. z’n hele familie / heel z’n familie ‘syn hiele famylje’
c. het ganse volk / gans het volk ‘it hiele/gâns(k)e folk’

Yn it Dútsk kin *ganz* as eigenskipswurd ek mei meartallige haadwurden en stofnammen foarkomme en is dan wer rein universeel kwantifisearjend:

- (26) a. die ganzen Bäume ‘al de beammen’
b. das ganze Geld ‘al it jild’

De semantyske oerienkomst tusken ‘al’ en ‘hiel’ dy’t men yn ‘e boppesteande foarbylden obstrewearje kin, sit him yn it feit dat beide universeel kwantifisearjend binne. It ferskil is dat ‘hiel’ ornaris partityf is, d.w.s. ‘hiel’ kwantifisearret oer parten; *de hiele stêd* betsjut safolle as ‘de stêd yn al syn dielen’ (ferl. Moltmann 1997).¹²

Yn it Ingelsk kin *half* ‘heal’ sawol foar beskate as foar ûnbeskate determinearders stean:

- (27) a. half the country ‘it heale lân’
b. half an apple ‘in heale apel’

11 Sjuch foar in analyze fan ‘e predeterminearders al en hiel yn it Hollânsk De Belder (2009).

12 Sjuch foar in besykjen om Hollânsk al en heel (en veel) net allinnich semantysk, mar ek struktureel mei-inoar gear te bringen Postma (1995).

Ta de ileminten dy't foar in ûnbeskate determinearder stean kinne, heart it Fryske yntinsivearjende *gâns* ek, sa't wy al sjoen hawwe:¹³

(28) *gâns* in stêd

Ik soe der no op út wolle dat it kwantifisearjende *gâns* 'frijwat, in soad' by meartallige haadwurden en stofnammen ek foar it ûnbeskaat lidwurd stiet. Dat is lykwols by sokke haadwurden ornaris it lege lidwurd Ø:

(29) a. *gâns* Ø boeken
 b. *gâns* Ø jild

In earste oanwizing dat dat de krekte analyze is, is it feit dat it lege lidwurd 'leksikalisearre' wurde kin troch *wat*:

(30) a. *gâns* wat boeken
 b. *gâns* wat jild

De haadwurdkloften yn (29) en (30) hawwe gjin ferskil fan betsjutting dat makket.

Hoewol't it yn kombinaasje mei *gâns* as in leksikale fariant fan it lege lidwurd opfette wurde kin, tsjut *wat* ornaris, d.w.s. at der net *gâns* foar stiet, in lytse hoemannichte oan. Wylst yn *Hy hat boeken kocht* it tal iepen is, giet it yn *Hy hat wat boeken kocht* om in stikmannich. Yn kombinaasje mei *gâns* tsjut *wat* lykwols in grutte hoemannichte oan. Oare yntinsivearjende bywurden kinne *wat* ek sa modifisearje. By sokken as *flink* en *aardich* kin *wat* lykas by *gâns* weilitten wurde (ferl. (31a)); by sokken as *hiel* en *moai* (*muoi*) is dat net mooglik (ferl. (31b)):

13 Yn it Beiersk (en oare súdlike fariëteiten fan it Dútsk) fynt men ferdûbeling fan it ûnbeskaat lidwurd mei yntinsivearjende bywurden lykas *ganz* (ferl. Merkle 1990, 89-90):

(i) à ganz à bràv à Hund 'in hiel brave hûn'

Yn it Heechdútsk fynt men *ganz* bytiden ek foar it ûnbeskaat lidwurd sûnder ferdûbeling:

(ii) ganz ein netter Typ 'in hiel aardige fint'

Sjuch foar in besprek fan dat ferskynsel ûnder oaren Kalluli & Rothmayr (2008). *Ganz* modifisearret yn it Dútsk lykwols in eigenskipswurd 'oer it lidwurd hinne', wat yn it Frysk net mooglik is (sj. par. 7, foarbyld (48a)).

- (31) a. flink / aardich (wat) boeken / jild
 b. hiel / moai *(wat) boeken / jild

Ik gean derfan út dat *wat* yn (*gâns* ensfh.) *wat boeken* in ûnbeskate determinearder (in ûnbeskaat lidwurd) is en dat it deselde posysje ynnimt as it ûnbeskate lidwurd *in*. Moolk ferhâldt it lidwurd *wat* him ta *in* lykas it ûnbeskate foarnamwurd *guon/wat* ta *ien* (ferl. J. Hoekstra 1987): *Ik ha in boek / wat boeken / wat jild krige - Ik ha ien/guon/wat krige*.¹⁴ Faaks is *wat* rein eksistinsjeel (d.w.s. tsjut it inkeld oan dat der eat fan it ien of oar yn it peteardomein is) en is it ûnderspesifisearre wat hoemannichte oanbelanget. Dat *wat* gjin iental oantsjutte kin, komt om't der al in lidwurd is dat dêr eksplisyt foar spesifisearre is, nammentlik *in*. De 'lytse hoemannichte'-betsjutting soe dan de default-wearde fan *wat* wêze kinne. Troch in bywurd fan hege graad lykas *gâns* kin dy default-wearde oan 'e kant skood wurde.¹⁵

Wat eigenaardichs bart der ek at *gâns* mei de kwantifisearjende haadwurdkloft *in bytsje* kombinearre wurdt; de lege graad-kwantifisearder *in bytsje* kriget yn kombinaasje mei *gâns* in hege graad-lêzing (ferl. (32a)). De útdrukking *gâns in bytsje* hat lykwols oars as *gâns wat* it karakter fan in

- 14 By it ûnbeskaat foarnamwurd ferdiele *guon* en *wat* it wurk: It ûnbeskaat foarnamwurd *wat* wurdt oars as it ûnbeskaat lidwurd *wat* inkeld foar stoffen brûkt; foar mear as ien ding wurdt *guon* te baat nommen. Der binne Fryskpraters dy't *guon* of in fariant dêrfan ek foar stoffen brûke kinne (*Wolst noch kofje? Nee, ik ha noch guods*). *Guon* kin yn it Frysk net mei bywurden lykas *gâns* kombinearre wurde en dan in grutte hoemannichte oantsjutte. By ferlykbere wurden yn oare talen is soks lykwols al mooglik. Ferlykje Fering-Öömrang (Noard-Frysk):

- (i) a. Ik haa **wat / högen** kääft
 'ik ha wat / guon kocht'
 b. Ik haa **aal wat / aal högen** kääft
 'Ik ha *gâns* [lett. 'al'] (wat) kocht'
 c. Ik haa **aal wat** sees / **aal hög** buken kääft
 'Ik ha *gâns* (wat) tsiis / *gâns* (wat) boeken kocht'

- 15 Yn it Dútsk kin *was* ek yn kombinaasje mei *ein bisschen* foarkomme:

- (i) a. **Ein bisschen was Zeit** haben wir ja noch
 'In bytsje tiid hawwe wy noch'
 b. Ich werde euch **ein bisschen was** aus meinem Leben erzählen
 'Ik sil jimme wat oer myn libben fertelle'

understatement; *gâns in bytsje* betsjut safolle as ‘frijwat’. It kin dêrom net (goed) foarkomme yn in sin lykas (32b) (ferlykje mei (21b)).¹⁶

- (32) a. Hy hat **gâns in bytsje boeken / jild**
 b. ?*Hy wol letter **gâns in bytsje jild** fertsjinje

Itselde patroan as by *gâns* fynt men yn it Frysk ek by *frijwat*:

- (33) a. *frijwat* in stêd
 b. *frijwat* Ø boeken
 c. *frijwat* Ø jild

Mei telbere ientallige haadwurden betsjut *frijwat* sokssawat as ‘moai grut, wichtich ensfh.’, mei meartallige haadwurden en stofnammen ‘moai wat’.

Frijwat boeken/jild yn it Frysk hat in oare struktuer as *vrij wat boeken/geld* yn it Hollânsk. Yn it Frysk is it oaninoar skreaune *frijwat* ien kwantifisearder, dy’t foar it lege lidwurd stiet; yn it Hollânsk is *vrij* it bywurd fan graad en *wat* it ûnbeskate lidwurd.¹⁷ It leit yn ‘e reden dat Frysk *frijwat* troch weranalyze út *frij wat* ûntstien is.¹⁸ Dat **frijwat wat boeken/jild*, mei leksikalisearring fan it lege lidwurd troch *wat*, net mooglik is, kin faaks op in algemiene tendins smiten wurde om syntaktyske ferdûbeling te mijen (ferl. E. Hoekstra & Wolf 2004).

16 *Gâns in bytsje* kin behalven by haadwurden ek by eigenskipswurden en tiidwurden (*gâns in bytsje lytser, gâns in bytsje opknapt*) brûkt wurde (sj. WFT 2, s.v. *bytsje I*).

17 *Frijwat* kin yn it Frysk ek as bywurd foar eigenskipswurden brûkt wurde; yn it Hollânsk kin *vrij* soks ek, mar *vrij wat* net:

- (i) a. Hy is **frijwat** deun
 b. Hij is **vrij** gierig
 c.* Hij is **vrij wat** gierig

Boppedat kin *frijwat* yn it Frysk by tiidwurden stean, dat foar Hollânsk *vrij* en *vrij wat* alhiel útsletten is:

- (ii) a. Hy stammeret **frijwat**
 b.* Hij stottert **vrij (wat)**

18 It Grinslânsk hat ek in bywurd/ûnbeskaat foarnamwurd *vrijwat* (ferl. Ter Laan 1952).

Frysk *gâns* en *frijwat* binne ek te ferlykjen mei Ingelsk *quite* ‘frijwat’ (ferl. Palacios Martínez 2009):¹⁹

(34) a. quite a city	‘gâns in stêd’
b. quite some books	‘gâns (wat) boeken’
c. quite some money	‘gâns (wat) jild’
d. quite a bit / quite a few	‘gâns in bytsje’

Lykas *gâns* en *frijwat* kin Ingelsk *quite* foar in ûnbeskate determinearder brûkt wurde (ferl. (34a-c)). Yn it Ingelsk moat by meartallige haadwurden en stofnammen ferplichte it swakke *some* brûkt wurde (yn ‘e literatuer somtiden oantsjut mei *sm*), dat ik lykas *wat yn gâns wat boeken* as in ûnbeskate determinearder (ûnbeskaat lidwurd) beskôgje (wat oars yn ‘e literatuer oer it Ingelsk ek gauris dien wurdt). Boppedat kin *quite* lykas *gâns* mei in haadwurdlike lege graad-kwantifisearder (*a bit/a few* ‘in bytsje’) foarkomme yn ‘e funksje fan in understatement (ferl. (34d)).²⁰

At *gâns* en *frijwat* by telbere ientallige haadwurden en by meartallige haadwurden en stofnammen yn ‘e selde syntaktyse konfiguraasje steane, dan is de fraach wêrom’t se yn it earste gefal in kwaliteit oantsjutte en yn it twadde kwantiteit. Dêr mear oer yn ‘e neikommende paragraaf.

6. Utroppende sinnen

Wat *gâns* en *frijwat* likegoed by telbere ientallige haadwurden as by meartallige haadwurden en stofnammen dogge, is in graad op in skaal útdrukke. Dat kin in skaal fan yntinsiteit of fan kwantiteit wêze (ferl. Doetjes 2008). Yn it earste gefal tsjut it bywurd de yntinsiteitsgraad oan, yn it oare de graad fan kwantiteit. Haadwurden kinne lykas eigenskipswurden en tiidwurden gradearber wêze. By telbere ientallige haadwurden kin allinnich de kwaliteit, d.w.s. de ynherinte gradearbere eigenskippen fan sokke haadwurden, modifisearre wurde troch it bywurd. By meartallige haadwurden of by net-telbere wurden, dy’t

19 En nammers ek mei Ingelsk *rather* (*rather a fool, rather some time, rather a bit*).

20 *Quite some* liket yn it Britsk Ingelsk gewoaner te wêzen as yn it Amerikaansk en Kanadeesk Ingelsk. Yn alle trije farianten komt it fierwei it meast foar mei it haadwurd *time*. Mei tank oan John Foulks foar de oanwizing en oan Uwe Voßberg foar in ûndersykje yn ‘e Ingelske korpora (BNC, ANC2, Stratley).

kumulative referinsje ha,²¹ kin de hoemannichte ek modifisearre wurde. It semantyske patroan dat wy by *gâns* en *frijwat* fine, oppenearret him faker yn it Frysk. Besjuch alderearst de útroppende sinnen yn (35) en (36):

- (35) a. Ik ha **in stêd** sjoen! (Alderraarst!)
 b. Hy hat (**in**) **boeken** kocht! (Alderraarst!)
 c. Hja hat (**in**) **jild** fertsjinne! (Alderraarst!)
- (36) a. **In stêd** dat ik sjoen ha!
 b. (**In**) **boeken** dat er kocht hat!
 c. (**In**) **jild** dat er fertsjinne hat!

Troch it brûken fan in útrop tsjut de sprekker oan dat it beklamme haadwurd op ien of oare wize ôfwykt fan in noarm. By telbere ientallige haadwurden is dat sa't it liket altiten in kwalitative noarm. Yn (35a) en (36a) wurdt in prototypyske eigenskip fan stêden (grut, wichtich, brûzend) beklamme. By meartallige haadwurden en stofnammen giet it gewoanwei om in kwantitative noarm. De gewoane ynterpretaasje fan (35b,c) en (36b,c) is dat it om in bûtenwenstige mannichte boeken of jild giet. By (35c) en (36c) is dat fanwegen de kollokaasje *jild fertsjinje* ek hast de iennichste mooglikheid. By (35b) en (36b) is in kwalitative ynterpretaasje (kostbere, tsjûke, aparte boeken) lykwols net útsletten. Dat dêrby in soad fan it oanbelangjende haadwurd en de kontekst ôfhinget, docht bliken oan (37):

- (37) a. Berber hat (**in**) **eagen**!
 b. (**In**) **eagen** dat Berber hat!

In kwantitative ynterpretaasje is hjir biologysk útsletten, dat sadwaande komt allinnich de kwalitative ynterpretaasje yn 'e beneaming. Foar meartallige haadwurden en stofnammen wurdt meast it ûnbeskate lidwurd *in* ynfoege, dat bûten dizze útroppende kontekst net by sokke haadwurden foarkomme kin. Yn 'e literatuer wurdt dat ilemint wol 'spurious *in*', d.w.s. 'sabeare *in*' neamd (Bennis, Corver & den Dikken 1998).

21 In útdrukking *U* hat kumulative referinsje at foar *x* en *y* jildt: at *x* as *U* beskreaun wurde kin en *y* kin as *U* beskreaun wurde, dan kin de somme fan *x* en *y* ek as *U* beskreaun wurde. *Boeken* en *jild* ha kumulative referinsje, want at men oan *boeken* *boeken* en oan *jild* *jild* tafoeget, bliuwt it gehiel respektifyflik *boeken* en *jild*. At men lykwols oan *in boek* noch *in boek* tafoeget, is de somme net *in boek*. *In boek* hat dus net kumulative referinsje.

Wy obstrewearje in ferlykber patroan yn sinnen mei it útroppende *wat*:

- (38) a. Wat in stêd!
b. Wat in boeken!
c. Wat in jild!

Dêr is 'sabeare *in*' lykwols ferplichte oanwêzich.
Ferlykje ek sinnen mei it útroppende *hoe* of *sa*:²²

- (39) a. It is alderrarst, **hoe'n stêd** oft dat wurden is!
b. It is alderrarst, **hoe'n boeken** oft er kocht hat!
c. It is alderrarst, **hoe'n jild** oft er fertsjinne hat!
- (40) a. Wa hat ea **sa'n** stêd sjoen!
b. Wa hat ea **sa'n** boeken kocht!
c. Wa hat ea **sa'n jild** fertsjinne!

Dêr is *in* ('n) ek ferplichte. Foar guon sprekkers hawwe *hoe'n* en *sa'n* yn (39b) en (40b) inkeld de kwantitative ynterpretaasje; om in kwalitative ynterpretaasje te krijen, moatte *hokke* (*wat foar*) en *sokke* brûkt wurde. Lyksa kinne guon sprekkers *hoe'n* en *sa'n* yn sinnen lykas *It is alderrarst, hoe'n bier oft se dêr drinke!* en *Wa hat ea sa'n bier dronken!* ek mar allinnich kwantitatyf brûke en moatte se foar in kwalitatitive ynterpretaasje útwike nei *hok* (*wat foar*) en *sok*.

Dat *gâns* him in einhinne by de gefallen hjirboppe oanslút, docht net allinnich oan it betsjuttingspatroan bliken, mar ek oan it feit dat men by *gâns* sa't it liket ek in swakke oanstriid fynt ta it ynfogjen fan 'sabeare *in*' foar meartallige wurden en stofnammen.²³ Yn it WFT haw ik de neikommende foarbylden fûn (ien poëem en ien opjefte):²⁴

-
- 22 Yn 'e sinnen mei in ynbêde útroppende sin yn (39) is foar guon sprekkers njonken *hoe'n* ek *sa'n* mooglik, by (39b,c) faaks justjes better as by (39a). Yn (39b) kin *sa'n* inkeld in kwantitative ynterpretaasje hawwe, ek by sprekkers dy't by *hoe'n* in kwalitative ynterpretaasje talitte. Oer de analyze fan 'e wjergader fan *sa* yn 'e Westgermaanske talen (Dútsk *so/solch*, Ingelsk *so/such* ensfh.) bestiet frijwat literatuer, ûnder oaren Hole & Klumpp (2000), Wood (2002), Lenerz & Lohnstein (2004), Wood & Vikner (2011).
- 23 Siebren Dyk wiisde my derop dat der foar him by *frijwat* in selde oanstriid is. My heart sokssawat as *frijwat in hinnen* en *frijwat in drank* ek net sa raar yn 'e earen, mar ik ha der oant no ta yn 'e literatuer gjin foarbylden fan fine kinnen.
- 24 Fr. W. (1956) jout de útdrukking *gâns (in) geweld hawwe* mei in opsjoneel *in*.

- (41) a. Dy man hat **gâns in hinnen** (WFT 7, s.v. *gâns*)
b. Mei âld en nij wurdt **gâns in drank** oplipke
(WFT 16, s.v. *oplipkje*)

Faaks is *in* hjir as in fariant fan it opsjonele *wat* by *gâns* te sjen.²⁵ Hoewol't der oerienkomsten binne tusken *gâns* en de útroppende graadileminten dy't hjirboppe op it aljemint west hawwe, binne der ek in pear ferskillen. Wy ha al fêststeld dat *gâns* (en ek *frijwat*) sûnder lidwurd foar meartallige haadwurden en stofnammen foarkomme kin; dat kinne de oare ileminten net:

- (42) a. *gâns* (wat/?in) boeken
b. *frijwat* (*wat/?in) boeken
c. wat *(in) boeken!
d. sa*(n) boeken!

Boppedat hat *gâns* yn (42a) (en *frijwat* yn (42b)) inkeld in kwantitative ynterpretaasje, nea in kwalitativen-ien.

-
- 25 In nijsgjirrich patroan fynt men by Hollânsk *nogal* 'frijwat'. Dat kin mei ientallige telbere haadwurden kombinearre wurde, mar gewoanwei net direkt mei meartallige haadwurden en stofnammen; yn dat lêste gefal is *wat* ferplichte:

- (i) a. Hij heeft **nogal een neus**
b. Zij is **nogal een dame**
c. Hij heeft **nogal *(wat) boeken**
d. Zij verdient **nogal *(wat) geld**

Yn it Flaamsk binne lykwols *nogal boeken* en *nogal geld* wol mooglik en yn it Hollânsk liket der langer in oanstriid te wêzen om *nogal* ek mei 'spurious *een*' foar meartallige haadwurden en stofnammen te brûken. Ik haw yn it ynternet bygelyks foarbylden fûn lykas deselden yn (ii):

- (ii) a. Jaarlijks stikken er **nogal een mensen** in de graten van de vis
[<http://forum.vuurwerkcrew.nl/showthread.php?t=8669>]
(rieplachte op 24.06.11)
b. Dat heeft waarschijnlijk **nogal een geld** gekost!
[<http://forum.zappybaby.be/viewtopic.php?f=27&t=281001&start=100>]
(rieplachte op 24.06.11)

7. Evaluative haadwurden

Gâns foar ûnbeskaat lidwurd wykt ek ôf fan de oare graadileminten. Dat docht bliken, at men nei evaluative predikative haadwurdkloften sjucht. By de evaluative haadwurden yn (43) is *gâns* útsletten, wylst alle oare graadileminten (*frijwat* ek) mooglik binne. Boppedat kin dêr it lege graad-bywurd *in bytsje* of *wat* brûkt wurde.

- (43) a. *Hy is gâns in suertsje / sipel / healwizeling / smycht / macho
- b. Hy is frijwat in suertsje / sipel / healwizeling / smycht / macho
- c. Wat in suertsje / sipel / healwizeling / smycht / macho!
- d. Hy is in bytsje/wat in suertsje / sipel / healwizeling / smycht / macho

Der binne lykwols ek evaluative haadwurden dy't al mei *gâns* kombinearre wurde kinne. Ferlykje de foarbylden yn (44):²⁶

- (44) a. Hy is gâns / ?frijwat / *in bytsje in keardel
- b. Hy fielde him gâns / ?frijwat / *in bytsje in held
- c. Jan is gâns / frijwat / in bytsje in pommerant wurden
- d. Janke is gâns / frijwat / in bytsje in dame

Nijsgjirrich is no dat de evaluative haadwurden yn (44) ek mei it yntinsivearjende eigenskipswurd *hiel* kombinearre wurde kinne (ferl. (45)), wylst soks by de evaluative haadwurden yn (43) net mooglik is; dêrfoaroer kinne dy mei it yntinsivearjende eigenskipswurd *grut* kombinearre wurde (ferl. (46)).²⁷

- (45) a. Hy is gâns in keardel / in hiele keardel / *in grutte keardel
- b. Hy fielde him gâns in held / in hiele held / *in grutte held
- c. Jan is gâns in pommerant / in hiele pommerant / *in grutte pommerant wurden
- d. Janke is gâns in dame / in hiele dame / *in grutte dame

26 Dat *frijwat* en *in bytsje* net (goed) mooglik binne mei *keardel* en *held*, mar wol mei *pommerant* en *dame*, hinget moolk gear mei it feit dat de earste twa wurden ornaris absolút brûkt wurde, wylst de oare twa ek relativearre wurde kinne.

27 Oer eigenskipswurden fan grutte as modifisearders fan gradearbere haadwurden (*a big idiot*) sjuch Morzycki (2009). Yn 'e foarbylden yn (45) is *grut* fansels ynoarder, at it in net intinsivearjende, ekspressive betsjutting ('wichtich, ferneamd, foarnaam') hat.

- (46) Hy is *gâns in / *in hiele / in grutte sipel / healwizeling /
smycht / macho²⁸

It ferskil tusken evaluative haadwurden yn (43) en (44) is sa't it liket dat de earsten negatyf wurdearjend binne en de lêsten yn prinsipe posityf wurdearjend (al kinne se fansels wol iroanysk brûkt wurde). Wêrom't dan yn it earste gefal *grut* en yn it oare *hiel* of *gâns* brûkt wurdt om in hege graad oan te tsjutten, is net alhiel dúdlik. Moolk wurdt *grut* by de positive wurden yn (44) as graadoantsjutting mijd, om't it dêr ek in ekspressive betsjutting ('wichtich, ferneamd, foarnaam') ha kin (ferl. ek fuotnoat 27). Hoe't dat ek wêze mei, men kin yn it ginneraal fêststelle dat *gâns* yn in haadwurdkloft mei in telber haadwurd foar it ûnbeskaat lidwurd stean kin, at en inkeld at it haadwurd ek mei yntinsivearjend hiel nei it lidwurd kombinearre wurde kin. Der bestiet mei oare wurden de neikommende korrelaasje:²⁹

- (47) *gâns* in N ↔ in hiele N

In ferskil dat dêr grif mei gearhinget is dat *gâns* gjin eigenskipswurd modifisearje kin 'oer it ûnbeskaat lidwurd hinne', wylst alle oare graadileminten dy't wy besjoen hawwe dat al kinne:³⁰

- (48) a. **gâns* in grutte stêd
b. *frijwat* in grutte stêd
c. *wat* in grutte stêd!
d. in *bytsje* in eigenaardige fint

28 ?Hy is in *grut suertsje* komt my wat apart oan, sûnder mis om't *grut* net rjucht mei it (formele) ferlytsingswurd partueret. Foar oaren is dat sa't it liket gjin probleem; Willem Visser dielt my mei dat in *grut suertsje* by him sûnder wryt of slyt is. Ferlykje ek it neikommende sitaat:

(i) Do wist Hindrik, ik bin en bliuw fansels **in grut suertsje**
[Doarpsnijs (*Dorpskrant voor Exmorra en Allingawier*), jg. 46, nr. 2070 (2009), s. 30]
(www.doarpsnijs.net/6arch-11-2009.htm)

29 In útsûndering is de fêste ferbining *gâns* in *bytsje* 'frijwat' (*in *hiel* *bytsje*).
30 Dútsk *ganz* kin in eigenskipswurd ek 'oer it ûnbeskaat lidwurd hinne' modifisearje, sa't wy yn fuotnoat 13 sjoen hawwe. Itselde jild foar Ingelsk *quite* (*quite a big city*) en *rather* (*rather a big city*).

Gâns foar it ûnbeskaat lidwurd korrelearret inkeld mei it yntinsivearjende *hiel* foar haadwurden, net mei it yntinsivearjende *hiel* foar eigenskipswurden.³¹

Der is ien eigenskipswurd dat *gâns* sa't it liket al 'oer it ûnbeskaat lidwurd hinne' modifisearje kin, nammentlik *oar*. Ferlykje:

- (49) a. Dat wie wer **gâns in oare oarde** as it Bildt [Ype Poortinga, *Elbrich II* 60 (1949)]
b. Doe kaem der daliiks **gâns in oare útdrukking** yn dat gesicht [Barend van der Veen, *Oerkommeling* 70 (1947)]
c. Dat is **gâns in oare oanpak** as it Bounsbestjoer en dr. Jansma yn earste ynstânsje foar eagen stie [*Lyts Ambyld*, Nû. 36 (2006, s. 16)]

De aparte status fan it eigenskipswurd *oar* soe gearhingje kinne mei it feit dat *in oar(e)* feitliks de negaasje is fan *sa'n* (ferl. J. Hoekstra 2000b). Yn it Halunder, it Noard-Fryske dialekt fan it eilân Hilgolân, wurdt 'oar' yn ûnbeskate haadwurdkloften werjûn mei it bywurd *uurs* 'oars' foar it ûnbeskaat lidwurd (ferl. Borchert & Århammer 1987, 95):

- (50) a. De uurn snakke **uurs en Spreek**
'De oaren prate in oare taal'
b. Wi wen **uurs Ø Tid'n**
'Wy krije oare tiden'

Soks soe der op wize kinne dat it eigenskipswurd *oar* ynterpretearre wurdt yn 'e posysje foar it lidwurd.

8. Strukturele analyse

Yn dizze paragraaf jou ik in tentative strukturele analyse fan haadwurdkloften mei *gâns*. Feitliks soe dat moatte yn it ramt fan in folle algemiener besprek fan de struktuer fan haadwurdkloften mei kwantifisearjende útdrukkingen. Soks falt lykwols bûten it bestek fan dit artikel, dat ik moat it hjir by in earste skets bliuwe litte. (Lêzers dy't gjin belang hawwe by dizze formele útwurking, kinne dizze paragraaf oerslaan en fuort nei de 'Einslutende opmerkingen' yn par. 9 gean.)

Yn 'e literatuer wurdt gauris oannommen dat der yn de haadwurdkloft

31 Noch yn it materiaal fan 'e Taaldatabank noch op it ynternet haw ik foarbylden fan it slach yn (48a) fine kinnen.

(D(eterminer)P(hrase)) twa posysjes foar kwantifisearders binne, in hegen ien, dy't ik hjir Q(uantifier)P₁ neame sil (ferl. Giusti 1991, 1997), en in legen ien, dy't hjir QP₂ neamd wurdt, mar dêr't yn 'e literatuer in grut ferskaat fan oare beneamingen foar bestiet (ferl. bygelyks Ritter's (1992) Num(ber)P, Lyons' (1999) Card(inality)P, Borer's (2005) #P en Svenonius' (2008) unitP). Yn 'e hege kwantifisearderposysje steane universele kwantifisearders lykas *al* en de partitive markearder *fan* (ferl. *Dat binne fan Obe Postma syn moaiste fersen*); ik nim oan dat *al* en *fan* de haadposysje fan QP₁ ynnimme. De hege QP is sa't it liket it domein fan universele en partitive kwantifikaasje. Dêrfoaroer fynt men eksistinsjele kwantifikaasje yn 'e lege QP. Yn 'e spesifisearderposysje fan QP₂ kinne bygelyks telwurden stean.³² Yn (51) jou ik in foarbyld dêr't beide kwantifisearderposysjes beset binne:

(51) [QP₁ Q [DP XP_{D'} D [QP₂ YP [Q' Q [NP]]]]]
 | | | | | |
 al de boer syn **tweintich** Ø hinnen

Yn 'e haadposysje fan QP₂ steane *in* (it ûnbeskate lidwurd *in* of 'sabeare *in*') of *wat*, of de posysje bliuwt leech:

(52) ... [QP₂ YP [Q' **in** / **wat** / Ø [NP]]]

De spesifisearderposysje fan QP₂ kin leech bliuwe (ferl. (53a)) of beset wurde troch graadoantsjuttende ileminten: telwurden (ferl. (53b)), kwantifisearjende bywurden (ferl. (53c)), kwantifisearjende haadwurdkloften (ferl. (53d)) en it útroppende foarnamwurd *wat* of in lege eksklamative operator (ferl. (53e)).

- (53) a. Ø in boek
 Ø wat boeken
 b. ien Ø boek
 ien sa'n boek³³
 njoggen Ø boeken

32 Telwurden kinne modifisearre wurde (bgl. *likernôch tweintich*), dat se moatte yn in posysje stean dêr't wurdkloften foarkomme kinne.

33 Ik nim oan dat de wurdjes *sa'n* en *hoe'n*, gearlûkingen fan *sa* en *hoe* mei it ûnbeskaat lidwurd, ek yn 'e haadposysje fan QP₂ steane. In gefal lykas *ien sa'n boek* liket dat út te wizen.

- c. *gâns* Ø/wat/?in boeken
 frijwat Ø boeken
 (net) folle Ø boeken
 rju Ø boeken
- d. in soad / in bytsje Ø boeken
gâns in bytsje Ø boeken
 de weareld Ø boeken
- e. wat in boeken!
 exclam (in) boeken!
 exclam hoe'n / sa'n boeken!

Yn 'e foarige paragraaf haw ik sjen litten dat der in korrelaasje bestiet tusken *gâns* foar in ûnbeskaat lidwurd en it yntinsivearjende hiel foar haadwurden (ferl. (47)). It yntinsivearjende eigenskipswurd hiel foar haadwurden wurdt sterk beklamme. Men soe oannimme kinne dat dat in oanwizing is dat it ynterpretatyf yn 'e spesifearderposysje fan QP₂ thúsheart, d.w.s. op it nivo fan 'e Logyske Foarm (dus kovert) dêrhinne ferskood wurdt.^{34, 35}

(54) ... [QP₂ [Q' in [hiele [NP stêd]]]

↑

Dan soe men by yntinsivearjend *gâns* foar it ûnbeskate lidwurd yn (55) overt de struktuer ha dy't men kovert yn (54) hat:

(55) ... [QP₂ *gâns* [Q' in [NP stêd]]]

34 Ferlykje dêrta bygelyks:

- (i) a. **Dat boek** haw ik mei nocht lêzen
- b. Ik haw **dat boek** mei nocht lêzen

De topikalisaasje fan *dat boek* kin útdrukt wurde troch (overt) foaropsetting of troch it te beklamjen (kovert foaropsetting).

35 It soe net it iennichste gefal wêze dat *hiel* in wider logysk berik hat as oft syn syntaktyske posysje oanjout. Ferlykje de neikommende foarbylden fan it saneamde polêre *hiel* (Den Dikken 2002):

- (i) No ha wy **de hiele taart / de hiele bern / hiele Goaitsen** fergetten
 = No ha wy de taart / de bern / Goaitsen alhiel fergetten

De fariaasje tusken (54) en (55) kin sûnder mis ferlike wurde mei oare gefallen dêr't in (bûgd) eigenskipswurd nei de beskate of ûnbeskate determinearder fariearret mei in (net-bûgd) bywurd foar de determinearder. Ferlykje de neikommende Hollânske en Fryske foarbylden:

- (56) a. de **hele** wereld / **heel** de wereld
b. Ø **vele** boeken / **veel** Ø boeken
c. In **bettere** bolle wie der net! /
Better Ø bolle wie der net!
(ferl. Hoekstra 1999)

Dêr sil ik op dit plak lykwols net fierder op yngean.

9. *Einslutende opmerkingen*

Itfoargeande besprek fan yntinsivearjend/kwantifisearjend *gâns* yn it Frysk hat in stikmannich nijsgjirrige eigenskippen fan dat wurd oan it ljocht brocht en hat sjen litten hoe't it him ferhâldt ta oare graadoantsjuttende ileminten. De Fryske hege graad-kwantifisearder *gâns* 'frijwat, in soad' is in emfatysk posityf polêr ilemint. Syn retoaryske tsjinhinger is de lege graad-kwantifisearder *frijwat*, dat in understatement útdukt.

It wurd *gâns* hat de net ûngebrûklike grammatikalisearring fan kompletyf nei yntinsivearjend nei kwantifisearjend trochmakke (ferl. Spitzbardt 1959). It kwantifisearjende *gâns* 'frijwat, in soad' is sûnder mis troch weranalyse út it yntinsivearjende bywurd *gâns* ûntstien. Ferlykje:

- (56) ... dat er [_{VP} *gâns* [_{VP} (bier) dronken hat] >
... dat er [_{VP} [*gâns* (bier)] dronken hat]

Yn (56) wurdt in yntinsivearjend bywurd dat de tiidwurdkloft modifisearret weranalysearre as in kwantifisearder yn 'e haadwurdkloft dy't it objekt útmakket. Deselde ûntjouwing fan yntinsivearjend bywurd ta kwantifisearder moat ek by in stikmannich oare kwantifisearders yn it Frysk oannommen wurde (*aardich, flink, rju, jamk, ryklik*).³⁶ It liket der yn it ginneraal op dat der yn it Frysk in muoi sterke oanstriid west hat om nije kwantifisearders fan yntinsivearjende bywurden te foarmjen.

Ik ha sjen litten dat it eigenskip hat om oan te nimmen dat *gâns* 'frijwat, in soad' en *gâns* foar ûnbeskaat lidwurd ien en itselde ilemint binne en yn 'e selde syntaktyske konfiguraasje steane. Yn beide gefallen drukt it

36 Foar *jamk* sjuch J. Hoekstra (1998).

bywurd *gâns* in graad út, by ientallige telbere haadwurden op in skaal fan yntinsiteit, by meartallige haadwurden en stofnammen op in skaal fan hoemannichte. In ferlykber patroan fynt men by útroppende konstruksjes, dy't de konstruksje mei *gâns* faaks yn safier beynfloede ha dat yn dy lêste ek ta in hichte in 'sabeare *in*' mooglik is.

It gebrûk fan *gâns* foar ûnbeskaat lidwurd kin ynearsten troch in lyksoartige weranalyse as yn (56) ûntstien wêze yn 'e kontekst fan evaluative haadwurden (*gâns in keardel*) en doe nei oare haadwurden wreide ha. Yn paragraaf 7 hawwe wy sjoen dat der in korrelaasje is mei de konstruksje mei it yntinsivearjende eigenskipswurd hiel foar haadwurden (*in hiele N*). It is benammen dy spesifike korrelaasje dy't makket dat *gâns* foar ûnbeskaat lidwurd yn it Frysk der by ferlykbere graadoantsjuttende ileminten útkipt.

Literatuer

Belder, Marijke de (2009), 'On the distribution of pre-determiner universal quantifiers in Dutch', *Proceedings of the 39th meeting of the North East Linguistics Society*.

Bennis, Hans, Norbert Corver & Marcel den Dikken (1998), 'Predication in nominal phrases', *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 1, s. 85-117.

Borchert, Mina, Ritva & Nils Århammar (1987), *Wi lear Halunder. Helgoländisches Lehrbuch*. Herausgegeben vom Verein zum Wiederaufbau des früheren Helgoländer Nordseemuseums e. V. Helgoland.

Borer, Hagit (2005), *In Name only*. Oxford University Press, Oxford.

Brøndum-Nielsen, Johannes (1957-1961), 'Blanding. 1. Problemet *ganske*', *Acta Philologica Scandinavica* XXIV, s. 68-73.

Dikken, Marcel den (2002), 'Direct and parasitic polarity item licensing', *Journal of Comparative Germanic Linguistics*: 5, s. 35-66.

Doetjes, Jenny (2008), 'Adjectives and degree modification', in: Louise McNally & Christopher Kennedy (bes.), *Adjectives and Adverbs. Syntax, Semantics, and Discourse*. Oxford University Press, Oxford, s. 123-155.

Giusti, Giuliana (1991), 'The categorial status of quantified nominals', *Linguistische Berichte* 136, s. 438-452.

Giusti, Giuliana (1997), 'The categorial status of determiners', yn: Liliane Haegeman (bes.), *The New Comparative Syntax*. Longman, London, s. 95-124.

Hansen, Aage (1956), 'Om ordet *'ganske*', yn: L.L. Hammerich et al., *Festskrift til Christen Möller på 70-årsdagen 11. Juni 1956*, Borgen, København, s. 149-165.

Heidermanns, Frank (1993), *Etymologisches Wörterbuch der germanischen Primäradjektive*. De Gruyter, Berlin/New York.

- Hoekstra, Eric (1996), 'Veel of een bult: 'veel' als negatief-polair item in het Noordoosten', *Driemaandelijke Bladen* 48, s. 159-165.
- Hoekstra, Eric (2010), 'Oer folle en 'weinich' yn it Nijfrysk en it Midfrysk', *It Beaken* 72, s. 55-68.
- Hoekstra, Eric & Henk Wolf (2004), 'West hat, west is: it helptiidwurd fan it perfektum by 'wêze''. *Us Wurk* 53, s. 85-105.
- Hoekstra, Jarich (1987), 'Taalsnipels 28: *Guon, ien, wat, wa*', *Friesch Dagblad* 18-04-1987.
- Hoekstra, Jarich (1998), '*Iampck ist en iette iamcker wirtet mecke*: Jitris oer it komôf fan Nijfrysk *jamk*', *It Beaken* 60, s. 1-14.
- Hoekstra, Jarich (1999), 'Bare Comparatives in Frisian and the structure of quantified noun phrases'. Hs. Nordfriesische Wörterbuchstelle, Christian-Albrechts-Universität, Kiel.
- Hoekstra, Jarich (2000a), 'The West Frisian quantifier system and the "mass only" puzzle', yn: Helen de Hoop & Ton van der Wouden (bes.), *Linguistics in The Netherlands 2000*. Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, s. 119-131.
- Hoekstra, Jarich (2000b), '*Sa en net oars of*: waar vergelijking en ontkenning elkaar ontmoeten', yn: *Samengevoegde woorden*. Voor Wim Klooster bij zijn afscheid als hoogleraar. Leerstoelgroep Nederlandse Taalkunde, Universiteit van Amsterdam, s. 135-144.
- Hofmann, Dietrich & Anne Tjerk Popkema (2008), *Altfriesisches Handwörterbuch*. Winter, Heidelberg.
- Hole, Daniel & Gerson Klumpp (2000), 'Definite type and indefinite token: the article son in Colloquial German', *Linguistische Berichte* 182, s. 231-244.
- Israel, Michael (1996), 'Polarity Sensitivity as Lexical Semantics', *Linguistics and Philosophy* 19, s. 619-666.
- Israel, Michael (1998), *The Rhetoric of Grammar: scalar reasoning and polarity sensitivity*. PhD Dissertation, U.C. San Diego.
- Kallulli, Dalina & Antonia Rothmayr (2008), 'The semantics and syntax of indefinite determiner doubling constructions in varieties of German', *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 11, s. 95-136.
- Klein, Henny (1997), *Adverbs of Degree in Dutch*. Groninger Dissertations in Linguistics 21. Groningen.
- Laan, K. ter (1952), *Nieuw Groninger Woordenboek*. Wolters-Noordhoff, Groningen.
- Lenerz, Jürgen & Horst Lohnstein (2004), 'Nur so - Strukturaspekte der Vergleichskonstruktion', in: Franz Josef d'Avis (bes.), *Deutsche Syntax: Empirie und Theorie*. Acta Universitatis Gothoburgensis, s. 81-103.
- Lyons, Christopher (1999), *Definiteness*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Meer, Geart van der (1988), 'It 'eafterheaksel' {SK} en it leksikon', yn: Siebren Dyk & Germen de Haan (bes.), *Wurdfoarried & wurdgrammatika. In bondel leksikale stúdzjes*. Fryske Akademy, Ljouwert, s. 121-135.
- Merkle, Ludwig (1990), *Bairische Grammatik*. Hugendubel, München.
- Mitzka, Walther (1970), 'Niederdeutsch ganz', yn: Dietrich Hofmann (bes.), *Gedenkschrift für William Foerste*. Böhlau, Köln/Wien, s. 319-326.
- Moltmann, Friederike (1997), *Parts and Wholes in Semantics*. Oxford University Press, Oxford/New York.
- Morzycki, Marcin (2009), 'Degree modification of gradable nouns: size adjectives and adnominal degree morphemes', *Natural Language Semantics* 17, s. 175-203.
- Palacios Martínez, Ignatio M. (2009), "'Quite Frankly, I'm Not Quite Sure That it is Quite the Right Colour.'" A Corpus-Based Study of the Syntax and Semantics of *Quite* in Present-Day English', *English Studies* 90, s. 180-213.
- Postma, Gertjan (1995), 'Over de interpretatieve samenhang van de kwantoren 'heel', 'veel', 'al'', *Tabu* 25, s. 185-189.
- Quirk, Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech & Jan Svartvik (1985), *A comprehensive grammar of the English language*. Longman, London.
- Ritter, Elizabeth (1992), 'Cross-linguistic evidence for Number Phrase', *Canadian Journal of Linguistics* 37, s. 197-218.
- Spitzbart, Harry (1959), 'Etymologysche Betrachtungen zu ne. 'heal, whole, holy'', *Lingua* 8, s. 65-77.
- Svenonius, Peter (2008), 'The position of adjectives and other phrasal modifiers in the decomposition of DP', yn: Louise McNally & Christopher Kennedy (bes.), *Adjectives and Adverbs. Syntax, Semantics, and Discourse*. Oxford University Press, Oxford, s. 16-42.
- Sytstra, O.H. & J.J. Hof (1925), *Nieuwe Friesche Spraakkunst*. Van der Velde, Leeuwarden.
- Tamminga, D. A. (1963), 'De fisk is farsk', yn: *Op 'e taelhelling I. Losse trochsneden fan Frysk taellibben*. Osinga, Boalsert, s. 227-230.
- Tamminga, D.A. (1973a), 'In soad minsken', yn: *Op 'e taelhelling II. Losse trochsneden fan Frysk taellibben*. Osinga, Boalsert, s. 10-12.
- Tamminga, D.A. (1973b), 'Folle net genôch', yn: *Op 'e taelhelling II. Losse trochsneden fan Frysk taellibben*. Osinga, Boalsert, s. 12-15.
- WFT = *Wurdboek fan de Fryske taal / Woordenboek der Friese taal*, Fryske Akademy, Ljouwert (1984-2011).
- WNT = M. de Vries, L.A. te Winkel et al., *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. I-XXIX. M. Nijhoff/A.W. Sijthoff ensfh., 's-Gravenhage/Leiden ensfh. (1882-1998).
- Wood, Johanna L. (2002), 'Much about such', *Studia Linguistica* 56, s. 91-115.

Wood, Johanna L. & Sten Vikner (2011), 'Noun phrase structure and movement: A cross-linguistic comparison of *such/sâdan/solch* and *so/sâ/so*', in: Harry Perridon & Petra Sleeman (bes.), *The Noun Phrase in Romance and German: Structure, variation and change*. Benjamins, Amsterdam, s. 89-110.

European tools of conflict management in Central and Eastern European states with Hungarian minorities

László Marác

Gearfetting

As gefolch fan 'e tweintichste-ieuske fredesferdraggen, wenje hjoed de dei grutte groepen Hongaarsktaligen as minderheid yn Sintraal-Europeeske en East-Europeeske steaten lykas Roemenië, Slowakije en Servië. Dy steaten binne winlik opdield, neffens etnysk-linguistyske, religieuze en kulturele skiedslinen, tusken de Hongaarske minderhede-mienskippen en net-Hongaarske, d.w.s. Roemeenske, Slowaakske en Servyske, mearderhede-mienskippen. Hoewol't de ferhâldings tusken de Hongaarske minderheden en de steaten dêr't se yn wenje ferbettere binne nei de fal fan it kommunisme, binne de neamde ferhâldings perfoarst net frij fan spanningen en konflikten. Dy sitewaasje is fan negative ynfloed op 'e relaasjes tusken de steaten yn kwestje en it oanbuorjende lân fan oarsprong: Hongarije. Op sa'n wize sels, dat de koheezje yn 'e Europeeske Uny yn gefaar brocht wurde kin, dat dan wer in risiko ynhâldt foar de feiligens en (politike) stabiliteit yn Sintraal-Europa en yn de Balkanlannen.

Dit artikel giet oer middels dy't by de 'Europeanisearring' fan Sintraal- en East-Europa tapast wurde kinne om eventuele konflikten tefoaren te kommen. Sa soene de rjochten fan 'e minderheden waarboarge wurde kinne mei it ynsetten fan 'e Ried fan Europa (Trifunovska (2001, Schimmelfennig en Sedelmeier 2005). Oare opsjes om de posysje fan taalminderheden yn Europa net efterút gean te litten, binne it grutter meitsjen fan de kennis oangeande minderhede-kwestjes en it útwreidzjen fan it netwurk fan Europeeske minderheden. Om dy reden hat it doel en ferlykje de posysje fan de Hongaarske minderheden yn Sintraal- en East-Europa mei dy fan in nasjonale minderheid yn West-Europa, nammentlik de Friezen yn Nederlân. Ut dy ferliking wurdt de konklúzje lutsen, dat de posysje fan de Hongaarske minderheden en de Fryske minderheid ferlykber binne en dat mear oparbeidzjen tusken harren foar alle partijen foardielen opsmite kin.

Abstract

Due to twentieth century peace treaties, large Hungarian minorities live in such Central and Eastern European states as Romania, Slovakia and Serbia. These states are divided along ethnic-linguistic, religious and cultural lines between the Hungarian minority communities versus non-Hungarian, i.e. Romanian, Slovak and Serb majority communities. Although the relations between the Hungarian minorities and the states

they live in have improved after the fall of communism, these relations are not free of tensions and conflicts. This state of affairs negatively affects the relations between the states concerned and neighbouring kin-state Hungary, jeopardizing cohesion in the European Union and risking safety and security in Central Europe and the Balkans.

This paper discusses tools of conflict management that the Europeanization of Central and Eastern Europe has to offer, including minority rights protection provided by the Council of Europe (Trifunovska 2001, Schimmelfennig and Sedelmeier 2005). A further option to improve the position of minorities in Europe is to deepen the knowledge of minority issues and to extend the network of European minorities. From this point of view, it is relevant to compare the position of the Hungarian minorities in Central and Eastern Europe with the position of a national minority in Western Europe, the Frisians in the Netherlands. It will be concluded that the position of Hungarian and Frisian minorities is complementary and that more cooperation between them would be mutually advantageous.

Hungarian minorities in the Carpathian Basin

Due to the Peace Treaties finishing the First and Second World War and the formation of new states after the collapse of the Soviet Union, Czechoslovakia and former Yugoslavia, ethnic Hungarians have come to live in eight different states in Central and Eastern Europe, including the Republic of Hungary, Romania, Serbia, Croatia, Slovenia, Austria, Slovakia and Ukraine (Chaszar 1982, Cadzow et al 1983, Fenyvesi 2005, Gal 2008). Ethnic Hungarians who live in all these countries are in fact autochthonous inhabitants, especially in those areas that belonged to the former parts of the Hungarian kingdom as a constituting entity of the Habsburg Double Monarchy (Cadzow et al 1983, Brubaker et al 2006). In the Hungarian discourse, this territory is often called the *Carpathian Basin*. This area is defined in geographical, common socio-cultural and linguistic terms (Teleki 1923). The following diagram displays the distribution of the ethnic Hungarians living in eight different states (Schöpflin 1993, Kántor et al 2004, Nádor and Szarka 2003, Fenyvesi 2005, Gal 2008). The data are from the 2001 official censuses (Kocsis, Bottlik and Tátrai 2006, 29):

Diagram 1
Ethnic Hungarians in the Carpathian Basin

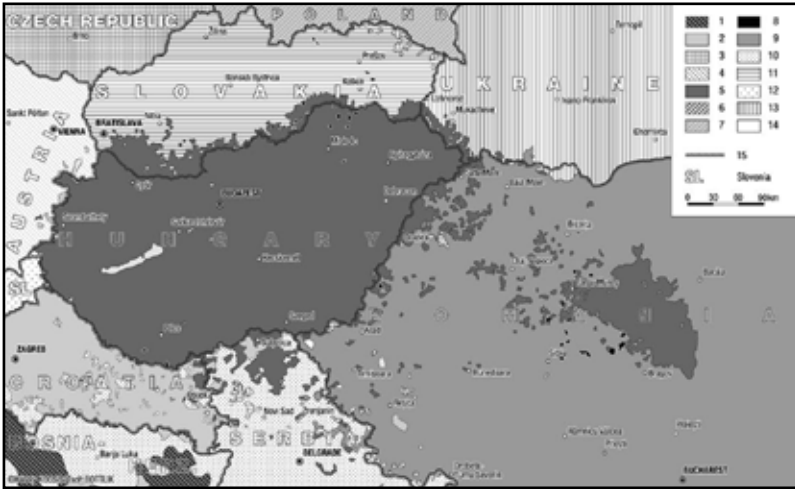
	Carpathian Basin
Hungary	10,360,000
Slovakia	520,000
Ukraine	200,000
Romania	1,930,000
Former Yugoslavia (Serbia, Croatia, Slovenia)	455,000
Austria	5,000
Total	13,470,000

As can be seen from this diagram, most of the ethnic Hungarians live in the Republic of Hungary where they constitute more than ninety percent of the population. In all the other seven countries the Hungarians form a numeric minority and they have been granted the status of a national or ethnic minority. If we take into account the regions of the states where ethnic Hungarians live, the relevant percentual distributions yield the following results. Compare:

Diagram 2
Ethnic distribution in Carpathian Basin states

Region	Percentage of state nationality	Percentage of national minorities
Hungary	91.2	1.3
Slovakia	85.5	11.5
Sub-Carpathia (Ukraine)	80.5	18.3
Transylvania (Romania)	74.6	23.8
Vojvodina (Serbia)	65.0	26.7
Pannonian (Croatia)	90.1	7.7
Mura-region (Slovenia)	85.0	9.5
Burgenland (Austria)	87.4	12.5
Carpathian Basin	83.7	11.5

Ethnic Hungarians live mostly in compact territories bordering to the Hungarian kin-state (Tóth, 2004). These regions include the southern part of Slovakia (Nádor and Szarka 2003, Csergo 2007); the Transylvania region in Romania (Péntek and Benő 2003, Brubaker et al 2006, Péntek 2006); the Vojvodina province in Serbia (Nádor and Szarka 2003); the Ukrainian Sub-Carpathian region (Beregszászi and Csernicskó 2003); the Pannonian area of Croatia (Lábadi 2003); the Slovenian Mura-region (Kolláth 2003) and the Burgenland area in Austria (Szoták 2003). As we can see from the diagrams above, the largest groups of ethnic Hungarians outside Hungary live in Romania, Slovakia and Serbia.

In Slovakia, almost the entire ethnic Hungarian community lives in the southern parts of the country in a stroke of thirty kilometers next to the border with Hungary that is 681 kilometers long. Although the ethnic Hungarians form a substantial group in Slovakia, i.e. more than ten percent of the inhabitants of the country counting more than 500,000 people, their geographic distribution is rather complicated. In a number of districts in South Slovakia, ethnic Hungarians form an absolute majority; in others the ethnic Hungarians are only a relative majority and in a few districts ethnic Slovaks constitute the majority population. In Romania, most of the ethnic Hungarians live in the northwestern part of the country, i.e. the Transylvanian area which is a traditional multi-ethnic region. In fact, the Hungarian minority in Transylvania lives in the northern part of the area stretching from the Hungarian-Romanian border to Szeklerland, a region at the feet of the Eastern Carpathian

mountains deep in the heart of present-day Romania.¹ In this ‘corridor’, the ethnic Hungarians are not present in equal density, three subareas can be distinguished. First, ethnic Hungarians live in the so-called *Partium* area next to the border with Hungary. In *Partium*, a substantial percentage of ethnic Hungarians constitute an absolute or relative majority in a number of local districts. Secondly, in the middle part of the corridor, in the area with the capital of Transylvania, Cluj-Napoca (Hungarian Kolozsvár, German Klausenburg), ethnic Hungarians form a relative minority but in some districts they are a relative or absolute majority (Brubaker et al 2006). Finally, in Szeklerland where about 800,000 ethnic Hungarians, i.e. almost half of the Transylvanian Hungarians live, ethnic Hungarians are in an absolute majority. In the northern part of Serbia’s Vojvodina province, an absolute majority of Hungarians live in the Backa (Hungarian Bácska) area with the town Subotica (Hungarian Szabadka) as its centre. The around 350,000 Hungarians constitute fifteen percent of the inhabitants of Vojvodina (Kocsis and Kocsis-Hodosi 1995).

Ethnic conflicts in the Carpathian Basin

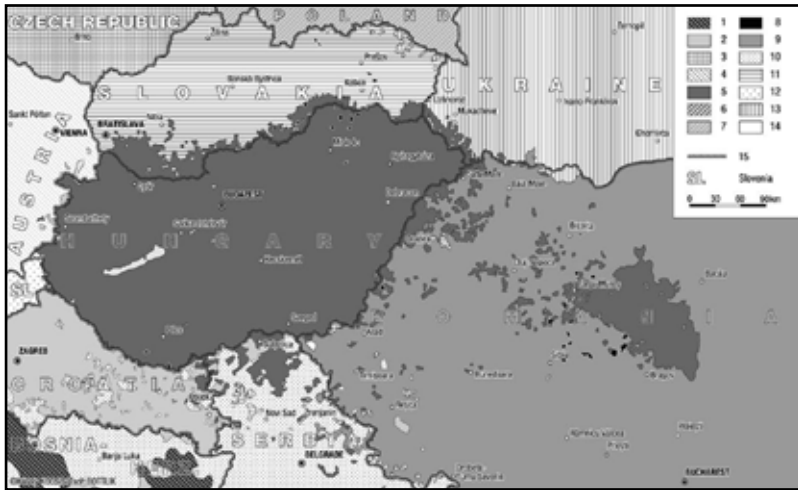
Three Hungarian minority cases have the potential for tensions and conflicts, namely the Hungarian minorities in Slovakia, Transylvania and Vojvodina (Marác 2008). The situation of the Hungarian minority has improved for the better in Serbia’s Autonomous Province Vojvodina, where recently the Hungarians and their language have received an official status being implemented in the constitution of the Serbian province. Neither Romania nor Slovakia, however, have assigned its Hungarian minorities constitutional rights yet. This means that since the fall of communism any right that has to do with the protection, preservation and development of the Hungarian identity, culture and language in these states has to be regulated by a separate law. The adoption of laws is, however, very much dependent on the power constellations in the political arena, that is in the Romanian and Slovak Parliaments.

The altering of the ethnic composition in areas with Hungarian minorities has not been an official policy in Romania or Slovakia since the collapse of communism. At least not in the way this was done under communism by bringing in Romanian and Slovak settlers in multi-

1 The Szeklers are ethnic Hungarians displaying a peculiar set of ethnographic and cultural properties due to the status as border guards they once had in the Hungarian kingdom.

ethnic territories in order to change the ethnic composition of those territories (Cadzow et al 1983). However, in all the states concerned the borders of the administrative districts inhabited by Hungarians have been drawn detriment to the interest of the Hungarian communities. In Slovakia a new system of public administration was introduced in 1996 during the years of the populist Meciar government. The Meciar government divided the country into 8 regions and 79 districts. The regions and districts were designed from north-to-south and not from east-to-west. The former make-up was disadvantageous for the Hungarian minority, whereas the latter one would have been more in the interest of the ethnic Hungarians. The Slovak Parliament adopted the redrawing of the regions and district in north-to-south direction. As a result of this division, the Hungarians in Slovakia were scattered over several different, i.e. over five of the eight regions. Some regions with a Hungarian majority were attached to Slovak regions in such a way that ethnic Hungarians lost their majority.

The network of Hungarian minority cultural institutions had to be rebuilt after the fall of communism. In the nineties, the Hungarian communities had to struggle in parliament and court for regaining control over the school system and their school buildings that were merged with non-Hungarian schools during communism. The Hungarian communities were not always successful in fulfilling this asset. Successive Romanian governments decided that the former Hungarian Bolyai University in the Transylvanian capital Cluj-Napoca would remain part of the Romanian Babes-Bolyai University. Instead, the Romanian state declared the Babes-Bolyai University officially a multilingual university performing education in Romanian, Hungarian and German, the traditional languages of Transylvania. In order to counterbalance this decision, the Transylvanian Hungarian community has set up new education institutions for higher education, like the private Hungarian language Saptientia University that has faculties in several Transylvanian towns (Brubaker et al 2006).

In most of the states in the Carpathian Basin, the Hungarian language has been the target of discriminative and restrictive provisions, like language laws specifying when the official majority state language must be used, the Hungarian minority language may be used and what percentage of the total inhabitants of an administrative unit must be Hungarian in order to allow the use of the Hungarian language officially (Péntek and Benő 2003). Article 13 of the Romanian constitution stipulates that the Romanian language is the only official language of the country. This has far-reaching consequences for the multi-ethnic and multilingual communities of Romanians, Hungarians and Germans in Transylvania. Next to the constitutional article specifying the use of the official state language, further legal provisions restrict the use of Hungarian and other minority languages, like the Law on Education or the Law on Public Administration of 2001. Article 32.127 of the Law on Education states that the subjects of history and geography are to be taught in Romanian only. Consequently, Hungarian school kids in Transylvania do not learn the topographical names in their native tongue Hungarian but only in Romanian. This affects the identity of Hungarians in Romania negatively. Due to article 215 of the Law on Public Administration, the use of Hungarian and other minority languages is restricted in public administration. Only if national or ethnic minority communities constitute at least twenty percent of the population of an administrative unit local names, street names and other topographical indications may be visible in the minority language in the linguistic landscape. Therefore, even in a city like Cluj-Napoca where at least 70,000 speakers, that is 19.9 percent of the total inhabitants according to the last Romanian census of 2001, are ethnic Hungarian, signs of local

and street names in the city are only monolingual in Romanian (Péntek and Benő 2003).

Pacifying the ethnic conflicts in the Carpathian Basin

At present the Council of Europe specifies two legal treaties that are relevant for the protection of national and ethnic minorities and their languages, namely the so-called Language Charter, i.e. the European Charter for Regional or Minority Languages (CETS no. 148) signed on November 5, 1992 in Strassbourg and the Framework Convention for the Protection of National Minorities (CETS no. 157, henceforth Framework Convention) concluded on February 1, 1995 in Strassbourg. Commentators agree that a general application of these conventions should contribute significantly to the stability, democratization and peace in Europe. All the states with Hungarian minorities have signed and ratified these treaties. The Framework Convention supports the positive discrimination of the identity of minorities on the basis of human rights and general freedom rights, it recognizes the fact that minority rights are collective rights and that cross-border cooperation is not only restricted to states but that also local and regional authorities can take part in this. These provisions are highly relevant to the Hungarian communities in the Carpathian Basin. As we have discussed above, borders with Hungary separate ethnic Hungarian communities from their co-nationals in Hungary.

In principle, the Hungarian minorities and their identity are legally protected by these two conventions all over the Carpathian Basin. A weakness of these conventions is that the Council of Europe has no sanctioning mechanism at its disposal, if contracting parties violate them. Contrary to the obligations to protect and promote the languages of national minorities in the framework of the Language Charter signed in 2001 by the pro-European, Slovak government of Miklos Dzurinda, the nationalist government under leadership of Prime Minister Robert Fico recently completed the Act of the National Council of the Slovak Republic No. 270/1995 on the state language of the Slovak Republic. The law entered into force on September 1, 2009. Instead of protecting the languages of the national minorities in Slovakia, the act calls for the protection of the state language and specifies when the official state language must be used, marginalizing the use of the Hungarian minority language from the official segments of life. All servants belonging to the state are obliged to speak the state language, i.e. Slovak only. Consequently, ethnic Hungarian employers of the Fire and Rescue Services are allowed to speak with each other only Slovak on duty (art. 1.6.1). In fact, the normal social behavior for ethnic Hungarians even when employed by

the Slovak state will be hindered. The Slovak language law also specifies that anytime the language of the minority is used it must be accompanied and preceded by the state language. As a consequence, the complete education and administrative documentation of Hungarian schools has to be bilingual (art. 1.4.3). The most macabre provision is maybe article 1.5.7, dictating the use of the state language on scriptures of monuments, memorials and memorial tables. If any other, non-state language is used, let's say a Hungarian scripture on a tombstone, it has to be preceded in the state language, i.e. Slovak and the scripture of the non-state language consists of letters of the same or smaller size than the scripture in the state language. So even the dead men in Slovakia are not allowed to rest in peace, for the language on their tombstone is controlled by the state. To do otherwise than the Slovak language law specifies is not without sanctions. In case of offences, the Ministry of Culture can impose a fine ranging from 100 to 5000 EUR. The new Slovak government that came into office in the summer of 2010 promised to modify the language law and to drop some of its provisions unfriendly towards minority languages, but has not taken decisive steps yet.²

Comparing Frisian and Hungarian minorities

As the recognition of the Framework Convention and the Language Charter demonstrate, European policy aims at safeguarding minority rights and linguistic diversity in Europe (Extra and Gorter 2008). For European minority language communities it is relevant to exchange experiences and to cooperate in the European context. By making comparative analyses and case studies, we gain deeper insight into the actual state of affairs and this allows us to formulate new policy programs. The European context and solidarity offer the national and ethnic minorities a platform to break out of their isolated positions in nation states. In the present European framework, national and ethnic minorities may advocate their case by lobbying the European organizations, like the Council of Europe and offices and organizations of the Union, like the European Parliament, Eurydice, EuroLang and so on.

With the extension of the Union to Central and Eastern Europe, a number of new national and ethnic minorities have entered the Union. These minorities may profit from the experiences West European

2 Personal communication by Péter Öry, the mayor of the small town Stvrtok na Ostrove (Hungarian Csallóközcsütörtök) at the Slovak-Hungarian language border in South Slovakia.

minorities have in the field of legal provisions, education and education research. The legal status of Central and Eastern European minorities was often denied during the years of communism and the authorities did not allow research into minority issues treating ethnic issues as non-existent within a communist society. On the other hand, West European minorities can learn from Central and East European national and ethnic minorities how to maintain their identity in difficult times. Hence, it is justified to compare the situation of the Hungarian communities in the Carpathian Basin and the Frisian minority in the Netherlands, since both groups fall under the same Council of Europe framework.

The Frisian minority in the Netherlands lives in the bilingual province of Fryslân where Dutch and Frisian are spoken. About 55 percent of the 620,000 inhabitants of this province declare that Frisian is their native tongue and almost 76 percent of the population consider themselves belonging to the Frisian minority (Riemersma and De Jong 2007). This mismatch between Frisian language speakers and persons of Frisian identity is a striking difference with the Hungarian minority cases. Hungarian identity is closely connected to the control of the Hungarian language (see Brubaker 1996, Marác 2009 for discussion). Only persons who have a native language command of the Hungarian language may consider themselves of Hungarian identity. A further difference between the two cases has to do with typological considerations of the languages involved. In the case of Fryslân, the dominant languages Dutch and Frisian are closely related, belonging to the western branch of the Germanic languages. This pair is sometimes joined by English, that is taught as an L2 being compulsory in the Dutch education system. In this linguistic context, it is to be expected that interference will affect the quality of Frisian. For the Hungarian minority speakers in the Carpathian Basin such a danger hardly exist. The cleavages between the Hungarian language and the official languages, i.e. Slovak, Serb and Romanian, are much sharper than between the languages used in Fryslân. Hungarian is a non-Indo-European language having its own vocabulary and structure which is different from Slavic and Romance languages.

Although Fryslân is not recognized as an autonomous region within the constitution of the Netherlands, nor does the Dutch constitution acknowledge any separate clause for the Frisian language, this does not mean that the Frisian identity is legally worse off than the Hungarian minority cases in the Carpathian Basin. From an international point of view, their legal position is comparable because both the Netherlands, Romania, Serbia, Slovakia and so on have signed and ratified the

Language Charter and the Framework Convention. However, there is an important structural difference between the Frisian case and the Hungarian minority cases in the Carpathian Basin. The province of Fryslân is embedded in the state structure of the Netherlands: it is one of the twelve provinces, including almost all of the speakers of Frisian in the Netherlands. Consequently, the province of Fryslân and its provincial and local authorities are not seen as “hostile” bodies in the state structure of the Netherlands. Rather the Dutch central government considers the provincial Frisian government as the negotiating partner in the issues related to the Frisian language and identity. In 2001, the central government of the Netherlands and the provincial government of Fryslân signed a Covenant in which the contracting parties agreed that they have a common responsibility in protecting and promoting the Frisian language and culture in the province of Fryslân (Riemersma and De Vries 2009, 37). As a consequence of the Covenant and the Dutch international obligations, the central government in The Hague formally recognized the bilingual status of the province of Fryslân. This implies that the Frisian language has acquired a legally protected position in judicial, administrative and education matters and various sectors of society. Therefore, it is legal for Frisians to correspond with their local authorities in their native tongue. In the case of the Hungarian minorities in the Carpathian Basin, however, the administrative policy has been precisely the opposite of the Frisian case, namely not to embed the territories inhabited by Hungarians into the state structure. The only exceptions are the Szekler provinces of Harghita and Covasna that are embedded in the state structure of Romania. However, even if these provinces were to receive a status comparable to Fryslân in the Netherlands, they would not be able to represent all the speakers of Hungarian in Transylvania, i.e. most of the Hungarian speakers live outside the Szekler provinces. These provinces could represent more effectively the Hungarian identity, if Romania was no longer a national unitary state devolving political power from the central government in Bucharest to the provincial governments of the Szekler provinces. The debate on decentralization in Romania started only recently, however, and it could get impulses from the subsidiarity and decentralization debates in the Union, like those in the Netherlands on devolving political power, especially in the field of Frisian linguistic and cultural affairs from the central government in The Hague to the provincial government in Fryslân (see Riemersma and De Vries 2009 for discussion).

An advantage of the fact that the provincial government of Fryslân is legally competent in Frisian language, culture and education issues is that

it can develop a language policy on its own. Already in 1969, the provincial authority of the Frisian province gave itself the powers to determine the official spelling of the Frisian language. In 1980, the Frisian language was introduced as a compulsory subject in primary education. Although researchers and the Committee of Experts reporting to the Council of Europe on the evaluation of the Language Charter qualify the position of Frisian as a subject and a medium in education as marginal - there is not even bilingual education with Dutch and Frisian on equal footing - the provincial government of Fryslân can attain targets, like improving the situation of the Frisian language in education. The provincial government can stimulate the introduction of Frisian as a medium of instruction in primary education and as a compulsory subject in the upper grades in secondary education or the extension trilingual education which includes the use of Frisian and English as medium of instruction next to Dutch, to secondary schools (see De Jager and Van der Meer 2007; Riemersma and De Vries 2009 for discussion). Representatives of Hungarian minorities in the Carpathian Basin states cannot plan any future concerning education matters. They are on the defense all the time.

According to De Jager and Van der Meer (2007), the education model of the Hungarians in Slovakia differs substantially from the Frisian education model in the Netherlands. As an outcome of tradition, the education model in the Carpathian Basin rooted in the Habsburg Monarchy could be qualified as a 'separate' system of monolingual schools. There exist some schools with parallel classes in which education in the official majority languages and the Hungarian minority language take place, but even in these cases the instruction is separate. Hungarian, however, is never taught in the majority language classes in schools with these parallel classes, not even in schools in areas where the minority language is dominant in daily use. In Slovak and Romanian schools only the state languages are subject and a medium of instruction, while in Hungarian language schools the official languages are taught as an L2. This means for Hungarian pupils in Slovakia one hour a day in the framework of Slovak language and literature lessons. The only cases in which Hungarian is not a medium of instruction is the teaching of geography and history. This is not allowed in a language other than the state language in Slovakia, Serbia and Romania, seriously affecting, however, the identity of the ethnic Hungarians in these countries.

Slovakia has ratified the Language Charter at level i, subscribing to make available education in and of the Hungarian language in both primary and secondary education (see De Jager and Van der Meer 2007, 10). This education model seems reasonably accommodating the traditional

situation and satisfying De Jager and Van der Meer's recommendation for countries that ratified the Charter at level i. These countries should guarantee that both primary and secondary schools use the minority language as language of instruction for more than fifty percent of the teaching time (De Jager and Van der Meer 2007, 26). However, the most important weakness of this model becomes clear, if we compare it with the provisions for Frisian. The situation of the Hungarian school system in the states with Hungarian minorities is far better than the one of Frisian in the Netherlands. The Netherlands ratified the Language Charter for primary education only at level ii which means that the Netherlands subscribed to make available only a substantial part of primary education in Frisian. Note, however, that Frisian in Fryslân is a compulsory subject, while, as De Jager and Van der Meer (2007, 10) correctly point out, Hungarian in Slovakia, but also in Romania and Serbia is optional. In those countries, minority speakers can choose between instruction in the minority language or in the majority, i.e. the official language. Consequently, although the education of Hungarian in Slovakia has a far better position than Frisian in the Netherlands, there are almost twice as many pupils that have followed Frisian as a subject in Fryslân's primary schools than Hungarian pupils having followed Hungarian as a subject in Slovakia's primary schools, i.e. 64,865 pupils for Frisian in 2004 and 36,249 pupils for Hungarian in 2007.³ The data are even more negative to the Hungarian side, if we take into account that there are almost twice as many ethnic Hungarians living in Slovakia than Frisians in the province of Fryslân. Of course, even in the case of level i obligations, it is always possible to obstruct the system with the help of technical or administrative means. One can neglect the creative aspect of the minority language by making available a specific set of teaching material in the state language only. In Slovakia, most of the Hungarian course books are translations from Slovak (De Jager and Van der Meer 2007, 15). Again, the problem of centralism surfaces in not respecting the interest of the minority language when a pedagogical supervisor for minority schools is attached to the State School Inspectorate not knowing the minority language, as is required by Slovak law. In May 2009, the ethnic Hungarian directors of the State School Inspectorate of the Szekler provinces Harghita, Covasna and Mures were replaced by Romanians who did not even speak the Hungarian language. The

3 See De Jager and Van der Meer (2007, 48) for the data on Hungarian in Slovakia and Riemersma and De Jong (2007) for the data on Frisian.

dismissal of the ethnic Hungarians raised public protest of Hungarians.⁴ Hence, the Hungarian communities in the Carpathian Basin will fully agree with De Jager and Van der Meer's (2007, 27) recommendations that the Council of Europe should stimulate countries to organize a supervisory body or to appoint special inspectors within a supervisory body who specifically monitor *in* and *of* the minority language, who publish periodic reports and have knowledge of the minority language and characteristics of high-quality instruction in a multilingual setting.

Conclusions

In this paper, we have discussed the position of the Hungarian minorities in the Carpathian Basin. It has been observed that ethnic Hungarian minority communities live in multi-ethnic and multi-lingual regions in seven states. In most of these regions there are tensions and conflicts between the Hungarian minorities and the states they live in. The Hungarian minorities strive for the protection of their minority and linguistic rights. It is not to be expected that their situation will be solved by a technical implementation of provisions protecting national and ethnic minorities only. These conflicts must be managed, however, because escalation can seriously threaten peace, stability and cooperation in Central Europe and the Balkans. Furthermore, these conflicts affect the relations of the states with Hungarian minorities with kin-state Hungary, that has cautiously been backing the claims of the Hungarian minorities since the collapse of communism. With respect to minority rights protection, the situation in Europe is complex and far from non-ambiguous. Only the countries from Central and Eastern Europe had to fulfill special requirements concerning national and ethnic minorities when joining the Union. However, even in these cases there was no canonical set of standards, nor a transparent and predictable procedure (see Extra and Gorter 2008).⁵ More promising is the approach of the Council of Europe because it adopted two conventions, i.e. the Framework Convention and the Language Charta, that grant 'non-territorial cultural and linguistic autonomy' to national and ethnic groups in traditional multi-ethnic and multilingual areas. The states

4 Personal communication by David Veress, a Hungarian official employed at the town hall of the Szekler town Miercurea Ciuc (Hungarian Csikszereda).

5 The importance of the Language Charter in the field of minority language protection has been recognized by the European Parliament though, which in its Resolution on Regional and Lesser-used Languages (2003) referred to the Charter as the "key Europe-wide legal frame of reference applying in this sphere."

concerned are required to conduct an active policy to preserve, to protect and to develop the identity of traditional minority groups. In this case, traditional minority groups may overcome their 'minority' position without questioning the sovereignty of the states concerned. However, the Council of Europe has no effective sanctioning mechanism when its members violate the conventions they ratified. In order to use the Council of Europe's conventions effectively, the Union should develop mechanisms to support and control the implementations of these conventions. Moreover, because most of the European member states have ratified the Framework Convention and the Language Charter, these Council of Europe's agreements should be adopted by the Union.⁶

Furthermore, a comparative analysis was made of the situation of the Frisian language and education system in the province of Fryslân and the situation of the Hungarian language and education system in one of the Carpathian Basin states with a Hungarian minority, that is Slovakia. The comparison is also justified, because both cases fall under the framework of the Council of Europe. By comparing the situation of European minorities and their languages, we gain more insight into the position and role of the minority languages, we are able to detect earlier and easier deficiencies in the European system and it will be easier to develop strategies and policies to improve the position of the minorities and their languages in a general European system (see Extra and Gorter 2008). Furthermore, the results of comparative analyses help to keep the debates going in the panels where European policy is made.

The Frisian situation and the Hungarian minority situation are in a way complementary. Ethnic Hungarians in Slovakia and Romania have the option of receiving education in and of the minority language, both in primary and secondary education. In fact, the Hungarian pupils learn to master all the repertoires of their Hungarian native language, but it is difficult to use the Hungarian language in the official public domain in these states, Hungarian being restricted and discriminated by language laws. In Fryslân, the situation is the other way round. It is perfectly possible to use the Frisian language in all domains of life, Fryslân being recognized as a bilingual Dutch-Frisian province. However, the Frisian education system is still poorly developed for the teaching in and of the minority language, especially in secondary education. Although

6 The countries which oppose to the implementation of both conventions are France, Greece and Belgium only.

Frisians have the unrestricted right to correspond with local and provincial authorities in their native tongue, unlike ethnic Hungarians in Hungary's neighboring states, they hardly do so, for only seventeen percent of the inhabitants of the province have mastered the skills of writing in Frisian. In sum, the comparison of Hungarian and Frisian minorities supports the hypothesis that we receive more insight into the position of European minorities and that these insights can be employed for improving their situation.

References

- Beregszászi, Anikó and István Csernicsek. 2003. A magyar nyelv használatának lehetőségei Kárpátalján de jure és de facto. In: Nádor, Orsolya and László Szarka. Eds. *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*, 110-123. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Brubaker, Roger. 1996. *Nationalism reframed*. Nationhood and the National Question in the New Europe. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brubaker, Roger, Margit Feischmidt, Jon Fox, Liana Grancea. 2006. *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton: Princeton University Press.
- Cadzow, John F., Andrew Ludanyi and Louis J. Elteto. Eds. 1983. *Transylvania: the Roots of Ethnic Conflict*. Kent: The Kent State University Press.
- Chaszar, Edward. 1982. Trianon and the Problem of National Minorities. In: Király, Béla K., Peter Pastors and Ivan Sanders. Eds. 1982. *Essays on World War I: Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon*. War and Society in East Central Europe Vol. VI. Social Science Monographs. 479-491. New York: Columbia University Press.
- Csergo, Zsuzsa. 2007. *Talk of the Nation: Language and Conflict in Romania and Slovakia*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Extra, Guus and Durk Gorter. 2008. The constellation of languages in Europe: an inclusive approach. In: *Multilingual Europe: Facts and Policies*, Contributions to the Sociology of Language 96, eds. Guus Extra and Durk Gorter, 3-63. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Fenyvesi, Anna. Ed. 2005. *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a Minority Language*. Amsterdam: John Benjamins.
- Gal, Susan. 2008. Hungarian as a Minority Language. In *Multilingual Europe: Facts and Policies*. Contributions to the Sociology of Language 96, eds. Guus Extra and Durk Gorter, 207-232. Berlin: Walter de Gruyter.
- Jager, de Bernadet and Cor van der Meer. 2007. *The Development of Mimimum Standards on Language Education in Regional and Minority Languages*. Ljouwert: Mercator.
- Kántor, Zoltán, Balázs Majtényi, Osamu Ieda, Balázs Vizi and Iván

- Halász. 2004. The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection. 21st Century COE Program. Slavic Eurasian Studies. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University.
- Kocsics, Károly, Zsolt Bottlik and Patrik Tátrai. 2006. *Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régióiban (1989-2002)*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet.
- Kocsis, Károly and Eszter Kocsis-Hodosi. 1995. *Hungarian Minorities in the Carpathian Basin. A Study in Ethnic Geography*. 1995. Toronto-Buffalo: Matthias Corvinus Publishing.
- Kolláth, Anna. 2003. A szlovéniai kisebbségek nyelvi jogai – különös tekintettel a magyar kisebbségre. In: Nádor, Orsolya and László Szarka. eds. *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában, 190-204*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lábadi, Károly. 2003. Nyelvtörvények, nyelvi jogok Horvátországban. In: Nádor, Orsolya and László Szarka. eds. *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában, 176-190*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Marác, László. 2008. Etnische minderheden in Midden Europa, Van conflict naar pacificatie. *Internationale Spectator* jaargang 62. nr. 7/8. 405-409.
- Marác, László. 2009. Will Hungarian become a lingua franca in the Carpathian Basin? In Bodó, Barna and Márton Tonk. (eds.) *European Union, Nations and National Minorities*, 117-141. Cluj-Napoca: Scientia Publishers.
- Nádor, Orsolya and László Szarka. 2003. *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Péntek, János. 2006. Magyar nyelv, magyar nyelvhasználat Kolozsváron. In Benő, Attila and Sándor N. Szilágyi. Eds. 2006. *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet kiadványai 3, 267-273. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége.
- Péntek, János and Attila Benő. 2003. Nyelvi jogok Romániában. In Nádor, Orsolya and László Szarka. eds. *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában, 123-148*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Riemersma, A.M.J. and Sikko de Jong. 2006. *Frisian*. The Frisian language in education in the Netherlands. (4th edition). Ljouwert: Mercator European Research Centre on Multilingualism and Language Learning.
- Riemersma, A.M.J. and S. de Vries. 2009. *Study on the Devolvement of Legislative Power & Provisions*. A Comparative Analysis of Seven EU regions with a Regional or Minority Language. Ljouwert: Mercator European Research Centre on Multilingualism and Language Learning.
- Schimmelfennig, Frank and Ulrich Sedelmeier. Eds. 2005. *The Europeanization of Central and Eastern Europe*. Thaca: Cornell University Press.

-
- Schöpflin, George. 1993. Hungary and its Neighbours. Chaillot Papers 7. Paris: Institute for Security Studies.
- Szoták, Szilvia. 2003. Az ausztriai kisebbségek nyelvi jogai – különös tekintettel a magyar kisebbségekre. In Nádor, Orsolya and László Szarka eds. *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*, 204-219. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Teleki, Paul. 1923. *The Evolution of Hungary and its Place in European History*. New York: The Macmillan Company.
- Tóth, Judit. 2004. Kin Minority, Kin-state and Neighbourhood Policy in the Enlarged Europe. *Central European Political Science Review* nr. 17: 14-25.
- Trifunovska, Snežana. Ed. 2001. *Minority Right in Europe – European Minorities and Languages*. The Hague: TMC Asser Press.

Kritische kanttekening bij de theorie van Schuur¹

D.J. Henstra

Summary

This note contains some remarks with respect to the recent article ‘On the emergence of the Seventeen Statutes in Twenty-four Land-laws’ by J.R.G. Schuur, published in a previous volume of It Beaken. My remarks will mainly address the dating of the Fifteenth Statute. Numismatic evidence puts beyond any doubt that the wergild amount mentioned in the Fifteenth Statute should be dated at the beginning of the 11th century. This can be confirmed by taking into account a 15th century inventory of the history of wergild amounts, known as Fon jelde. Hence Schuur’s theory is misleading unless an assumption is added: that in the 11th century the Statutes did not yet have the formalized status of legal statutes but were just rights ‘of old’, granted to or claimed by the Frisians.

Inleiding

Het artikel van Schuur ‘Over het ontstaan van de Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten’ in een vorig nummer van *It Beaken* geeft aanleiding tot een weerwoord voor wat betreft zijn datering van de Keuren. In dit artikel heeft Schuur zijn denkbeeld over het begrip ‘vrije Fries’ in de middeleeuwse bronnen in een nieuw jasje gestoken. Daarbij maakt Schuur ook gebruik van zijn eerdere kritiek² op mijn theorie over de eerste optekening van de algemeen-Friese Keuren.³ In feite heb ik in een publicatie uit 2008 die kritiek al weerlegd.⁴ (Het is overigens

.....

- 1 J.R.G. Schuur, ‘Het ontstaan van de Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten’, in: *It Beaken* 72 (2010), p. 175-214.
- 2 Schuur, ‘Het weergeld van een vrije Fries’, in: *It Beaken* 69 (2007), p. 89-96.
- 3 D.J. Henstra, ‘Weergeld in de Friese landen’, in: *It Beaken* 68 (2006), p. 79-113.
- 4 Henstra, ‘Fon Jelde en de datering van de algemeen-Friese Keuren’, in: *It Beaken* 70 (2008), p. 289-296.

merkwaardig – om niet te zeggen onwetenschappelijk – dat daarvan in zijn laatste artikel geen melding wordt gemaakt). In zijn jongste artikel heeft Schuur twee stellingen geponeerd waaraan zijn datering van de algemeen-Friese Keuren is opgehangen:

- 1) het weergeld (erfzoen) in de 15e Keur is dat van een edeling, en dus hoger dan dat van een gewone vrije;
- 2) het weergeld (erfzoen) in de 15e Keur is uitgedrukt in Engels geld.

Op grond hiervan komt Schuur tot de slotsom dat de datering van de 15e Keur (en de andere Keuren) gesteld kan worden op de 13e eeuw. Dat is weliswaar in overeenstemming met de theorie van Bremmer als verwoord in diens *Hir is eskriven* (2004), maar zijn standpunt is niettemin, evenals dat van Bremmer, in strijd met de feiten. Ik zal dit toelichten.

Weergeld

Mogelijk zijn inderdaad alle vrije Friezen, zoals Schuur stelt, identiek met ‘konings edele of hoge heergenen’ maar nergens staat dat zij een hoger weergeld zouden hebben. Tijdens mijn dissertatie-onderzoek⁵ naar de ontwikkeling van de Friese geldstandaard, maar ook in vervolgstudies,⁶ heb ik vele gevallen van weergeld (erfzoen) aangetroffen. Wanneer echter niet met zoveel woorden is vermeld dat het om weergeld ging van een rechter, priester of andere hooggeplaatste persoon, dan was dit steeds op basis van het standaardweergeld (erfzoen) van 1664g zilver (tenzij het ging om het *litike ield*, het kleine weergeld van 832g zilver van de kleine man; vermelding van het kleine weergeld was overigens pas na het midden van 14e eeuw aan de orde en is derhalve in dit kader niet relevant). De tekst van de 15e Keur laat de optie niet toe dat er sprake zou kunnen zijn van een speciale status van de getroffene; het gaat hier om het weergeld (erfzoen) van ‘een’ weduwe of ‘een’ meisje of de vrouw van ‘een’ man. De

5 Henstra, *The Evolution of the Money Standard in Medieval Frisia. A Treatise on the history of the Systems of Money of Account in the Former Frisia (c.600-c.1500)*. Groningen (2000).

6 Allen opgenomen in: D.J. Henstra/A.T. Popkema (red.), *Fon Jelde. Opstellen van D.J. Henstra over middeleeuws Frisia*. Groningen (2010).

eerstgenoemde stelling van Schuur is, zo kan worden geconcludeerd, uit de lucht gegrepen.⁷

Wat de tweede stelling betreft: Schuur lijkt weinig notie te hebben van de ontwikkeling van de geldstandaard en daarmee van de ontwikkeling van het weergeld (erfzoen) in de Friese landen gedurende de middeleeuwen – zoals hij zelf trouwens erkent.⁸ Hij mag mijn deels op de numismatiek steunende bevindingen dan ‘ingewikkeld’ vinden,⁹ dat betekent niet dat hij deze naast zich neer kan leggen. Ik kan wat dit betreft niet anders doen dan hem nogmaals verwijzen naar mijn artikel uit 2008 (zie noot iv) en bovendien naar de tekst *Fon Jelde* die daarin integraal is opgenomen en die ik hier voor de volledigheid (in vertaling en met enige toelichting van mijn hand) herhaal:

Opdat men alle misdaden met geld zou kunnen boeten, stelde het volk vervolgens de eerste erfzoen vast op 12 mark [1e helft 11e eeuw, mark van 160 d.]. Daar kregen de bloedsvrienden 6 mark bij, die zij met elkaar verdeelden. Daarop werden de erfzoenen tot 24 mark verhoogd [begin 12e eeuw]. Daarna tot 36 mark [12e eeuw]. Op basis van 40 mark [mark van 144 d.] werden de wondboeten vastgesteld alvorens men tot de godsvrede besloot. In overeenstemming daarmee stelde men de halve erfzoen op 20 mark, een derde van de erfzoen op 13 1/3 mark. Daarna, toen de mensen driester werden met doodslag en andere misdaden en de waarde van de penning wegzonk, besloot men tot de godsvrede en stelde men de erfzoen op 100 pond [Fries; ca. 1250] en iedere wondboete dubbel. Daarna stelde men de erfzoen op 200 mark [Fries; ca. 1260] en de wondboeten daarmee in overeenstemming. Daarna op 300 mark [ca. 1270]. Daarna op 20 hoogste mark, de mark gerekend op 12 pond Gronings. Deze 20 mark zijn (gelijk aan) 16 mark Engels [2e helft 13e eeuw, mark van 160 d.]. Overeenkomstig deze erfzoen werd elke wondboete vastgesteld. Sindsdien bedroeg onze erfzoen 20 mark Engels [14e eeuw].

De hier tussen vierkante haken vermelde dateringen berusten voor een deel op geschreven, gedateerde bronnen (zoals verdragen, statuten),

7 Hier past te melden dat Schuur een eerdere uitspraak van mij op dit gebied verkeerd interpreteert. In noot 116 concludeert Schuur namelijk dat ik geen standsverschillen zou onderkennen in het middeleeuwse Friesland. Dat is een verkeerde lezing van wat ik eerder schreef, namelijk (zie ook Henstra/Popkema (red.), *Fon Jelde*, p. 127) dat ik mij de opvatting nooit eigen heb kunnen maken dat een vrije Fries iets anders is dan een Fries die vrij is.

8 Schuur, ‘Het ontstaan’, p. 203.

9 Ibidem.

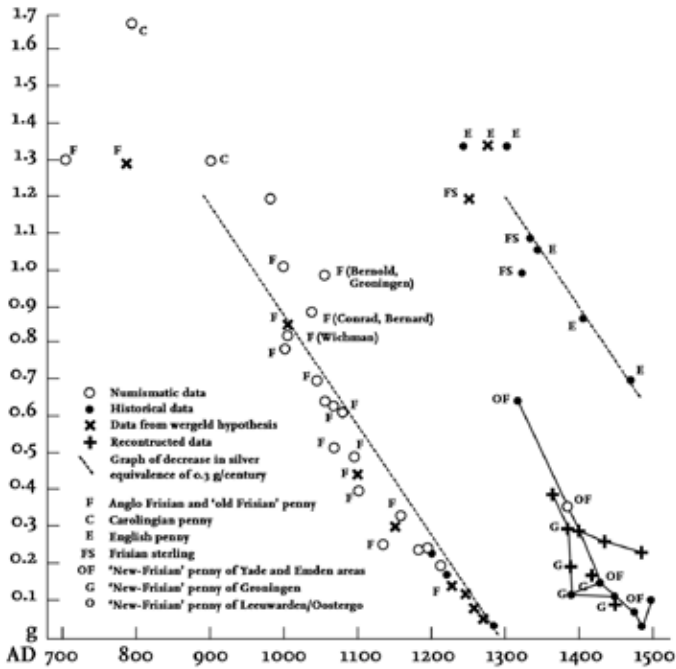
voor een deel op gedateerde muntvondsten en de weergeld-hypothese.¹⁰ Het Engelse geld, waarvan Schuur melding maakt, werd inderdaad pas actueel in de tweede helft van de 13e eeuw, zoals hij zelf ook al stelt; toen werd, ook volgens het registertje, het weergeld gesteld op 16 mark Engels, verdubbeld wegens de godsvrede. Het historisch overzichtje van waardeontwikkeling dat het register biedt, begint echter bij een erfzoen van 12 mark (Fries), die vervolgens in de loop der tijd door de devaluatie van de (Friese) penning opliep tot maar liefst 300 mark (d.i. een verdubbeling wegens de godsvrede). Deze prijsverhoging wordt door de feitelijke waardevermindering van de teruggevonden penningen bevestigd,¹¹ zoals ik in mijn dissertatie heb aangetoond. De 12 mark van de erfzoen waarmee de ontwikkeling begon, komt overeen met de waarde van de penning van de eerste helft van de 11e eeuw. In de meeste versies van de 15e Keur wordt een weergeld (erfzoen) van 12 mark genoemd, wat slechts als 11e-eeuws relict enige zin geeft. Derhalve is de penning van de 15e Keur te dateren als een 11e-eeuwse penning en de bepaling die de 15e Keur bevat daarmee tevens als 11e-eeuws.

Rechten en Keuren

Is daarmee de theorie van Schuur geheel ontkracht? Ja, voor wat betreft het tijdstip van ontstaan van de bepaling die de 15e Keur bevat; nee, voor wat betreft de mogelijkheid dat de – in de 13e eeuw al oude – Keuren werden aangeboden aan de Paus om langs die weg de oude Friese rechten te onderbouwen. Toch wil ik op dit punt een opmerking plaatsen, die misschien de dateringskwestie in een ander licht kan plaatsen. Wij moeten misschien een onderscheid maken tussen overgeleverde oude Friese rechten enerzijds en Keuren anderzijds. Wat eens – in de 11e eeuw – in een (m.i. Friestalig) manifest samengevatte rechten van de Friezen waren, zouden later – in de 13e eeuw – in een juridisch kader gegoten Keuren, gekozen door de Friezen, bekrachtigd door de koning, kunnen zijn geworden. Deze mogelijkheid zou recht doen aan enerzijds de op harde feiten berustende 11e-eeuwse datering van het weergeldbedrag in de 15e Keur en anderzijds de opvatting van een 13e-eeuwse juridische vastlegging van de algemeen-Friese Keuren.

10 Henstra, *The Evolution*, 304-313.

11 Voor datering op andere basis dan die van gedateerde schriftelijke bronnen geldt: de zilverwaarde van een penning in $g = (1664g \text{ c.q. } 2 \times 1664g)$; aantal penningen van het erfzoenbedrag; dit gewicht van de penning wordt geconfronteerd met de evolutie van deze penning tussen de 11e en de 14e eeuw om de datering te bepalen; zie de grafiek in Henstra, *The Evolution*, p. 257 (herhaald in: Henstra/Popkema, *Fon Jelde*, p. 44); voor de volledigheid wordt de grafiek ook onder dit artikel afgedrukt.

Byskrift grafyk:

De ontwikkeling van het zilverequivalent (in g) van de Friese rekeneenheid (700-1500). (Uit: D.J. Henstra The Evolution of the Money Standard in Medieval Frisia. A Treatise on the History of the Systems of Money of Account in the Former Frisia (c.600-c.1500), p. 257. Groningen (2000).)

Verder past mij hier een verklaring voor wat Schuur noemt 'het 7-delig pond'.¹² Dat betreft als regel de (koninklijke) banboete, die van oudsher 3 pond bedroeg.¹³ Dat bleef zo toen het Friese pond niet meer bestond; de Friezen konden een (koninklijke) banboete niet eigener beweging aanpassen. Daarom werd een (Fries) pond gesteld op de laatste koers die het rond 1300 had, voordat de Friese munt als geldstandaard was verdwenen: 7 Keulse/Engelse penningen. Deze bijzonderheid gold de

12 Schuur, 'Het ontstaan', p. 204.

13 Vgl. Henstra, 'Weergeld', p. 96 (tevens in: Henstra/Popkema, *Fon Jelde*, p. 90) en Henstra, *The Evolution*, p. 348.

onveranderbare (koninklijke) banboetes, en eventueel dergelijke andere versteende teksten uit vervlogen tijden.

Tenslotte moet ik de mening ontkrachten, dat mijn bewijs voor de datering van de 15e Keur ook zou gelden voor mijn opvatting over de taal van de Keuren, nl. de Friese volkstaal.¹⁴ Dat is niet zo. Ik ben weliswaar die mening toegedaan, die goed past bij wat wij weten van de geschiedenis en bij mijn bevinding over de datering van de 15e Keur, maar zij staat los van de dateringskwestie. Ik heb mij in het bewuste artikel voor wat betreft de oorspronkelijke taal van de Keuren gebaseerd op de argumenten van enkele filologen.

¹⁴ R.H. Bremmer Jr, *Hir is eskriven. Lezen en schrijven in de Friese landen*. Hilversum (2004), p. 113 noot 49, in reactie op Henstra, 'De eerste optekening van de algemeen-Friese Keuren', in: *It Beaken*, 64 (2002), p. 99-128 (inz. p. 108-114).

Anne Tjerk Popkema (red. (2010))
 Fon jelde. Opstellen van D.J. Henstra over middel-
 eeus Frisia

Groningen: Barkhuis

Riemer Janssen (Groningen)

Op zes december 2010 werd in het Academiegebouw van de Rijks-universiteit Groningen de hier te bespreken bundel *Fon jelde. Opstellen van D.J. Henstra over middeleeuws Frisia*, hierna *Fon jelde* genoemd, gepresenteerd. Dr.drs. Dirk Jan Henstra (geb. 31 maart 1927) is van huis uit econoom en is zich na zijn pensionering bezig gaan houden met het bestuderen van de middeleeuwse geschiedenis van de Friese landen. Dit resulteerde in 2000 in het proefschrift *The Evolution of the Money Standard in Medieval Frisia. A Treatise on the History of the Systems of Money of Account in the Former Frisia (c.600 – c.1500)* waarmee hij aan de Rijksuniversiteit Groningen tot doctor in de Letteren promoveerde. Tien jaar later en vele publicaties verder verscheen *Fon jelde*, een bundel van achttien artikelen die Henstra het afgelopen decennium publiceerde. De artikelen werden in verschillende talen geschreven, behandelden wijd uiteenlopende thema's en verschenen in diverse tijdschriften. De bundel is samengesteld door frisist en vertaler drs. Anne Tjerk Popkema. De niet-Nederlandstalige artikelen zijn vertaald, deels door Popkema zelf, waardoor het een geheel Nederlandstalige bundel is geworden.

Fon jelde is een hardcover bundel. De talrijke illustraties, waarvan de herkomst volledig verantwoord is, zijn in kleur en in zwart-wit. De tekst is gedrukt in een goed leesbaar lettertype.

Wat tijdens het doorbladeren meteen opvalt, is de tekst in illustratie 1: 'Noord-Frisia' boven de Nederlandse Waddeneilanden moet zijn 'Midden-Frisia'. Dit is in het besproken exemplaar aangepast via een corrigendum, maar dankzij het gehanteerde concept van 'printing on demand' kunnen zulke en andere foutjes gemakkelijk hersteld worden. De duidelijk weergegeven kaarten, schema's, grafieken en uitgebreide appendices over bijvoorbeeld de muntsoorten en rekeneenheden gebruikt in het Fries-Groningse geldstelsel tot ca. 1500 (Appendix B), verhelderen de inhoudelijk soms complexe materie. Handig voor een breder gebruik is Appendix C,

een lijst van alle koningen over Frisia tot omstreeks 1500. De kleurenfoto's van de muntstukken, handschriften en andere objecten zijn ronduit schitterend en zeer gedetailleerd. Het merendeel van deze illustraties is afkomstig van het Groninger Museum en uit de persoonlijke collectie van Jan C. van der Wis, die in een drietal gevallen als coauteur ook inhoudelijk bijgedragen heeft aan de bundel. Veel van de foto's zijn van de hand van Martin de Leeuw, die vakwerk heeft afgeleverd.

Ondanks de prettige layout stoort het dat de tekst aan de rechtermarge de contouren van de afgebeelde muntstukken volgt, terwijl de tekst in dergelijke gevallen links is uitgelijnd, zoals te zien is op de tegenover elkaar liggende bladzijden 300 en 301. Dit geeft een verstoorde bladspiegel. Daar-tegenover moet gezegd dat het voor het oog prettig is dat het tekstblok als geheel is uitgevuld.

De naam van de bundel is ontleend aan een registerkopje uit fol. 99r van het zogenaamde Fivelgoër handschrift, waarvan dit folium als een soort van membrum disjectum de kaft siert. De Oudfriese titelwoorden *Fon jelde* zijn te vertalen als 'over geld', waarmee meteen duidelijk wordt waar dit werk over gaat.

Het is goed hier te melden dat ik niet onderlegd ben in numismatiek. Gelukkig begint *Fon jelde* met een beknopte weergave van Henstra's dissertatie. Dit is meteen het langste artikel geworden, en, voor wie net als ik niet geheel thuis is in de materie, ook een van de belangrijkste. Deze helder geschreven en uitgebreide samenvatting kon niet anders dan deze plaats in de bundel innemen; ze vormt de achtergrond bij de komende artikelen, en bereidt de lezer voor op de rest. Henstra belicht in dit en in het volgende artikel, dat gaat over geldbedragen in de Lex Frisionum, de sturing van de geldstandaard in Frisia door de vrije markt in plaats van door een lands-overheid. Henstra laat eveneens zien dat de afwezigheid van centraal gezag in Frisia gedurende de negende tot en met de dertiende eeuw weerspiegeld wordt in numismatische gegevens. Hij komt tot de 'verrassende' conclusie dat de waarde van de geldstandaard in middeleeuws Frisia vrij regelmatig evolueerde, mede onder invloed van een langzame en vrij gelijkmatige slijtage van de zilverwaarde van de rekeneenheid (p. 44). Dat een dergelijke stabiele ontwikkeling van het rekengeldsysteem aangetroffen wordt in een gebied zonder centraal gezag en voortdurend van buitenaf en binnen-uit bedreigd, 'verrast' Henstra eveneens (p. 45). Ik vraag me echter af of dit alles werkelijk zo verrassend en uniek is. De economische en bestuurlijke omstandigheden van middeleeuws Frisia zijn in een aantal opzichten vergelijkbaar met die van IJsland tussen 972 en 1262. Het zou interessant zijn om naar economische en maatschappelijke parallellen tussen deze twee gebieden te kijken, en te onderzoeken of er zich vergelijkbare monetaire en numismatische verschijnselen hebben voorgedaan.

In het derde artikel, over het weergeld in de Friese landen, verwijst Henstra wel naar IJsland (pag. 72, vt. 4), in die zin dat het gebruik van en de omgang met weergeld min of meer hetzelfde was, omdat de Friese en de IJslandse

samenleving destijds niet veel van elkaar verschilden. Henstra ontwikkelde al in zijn dissertatie de zgn. 'weergeldhypothese'. Hij ontdekte bij toeval dat de norm voor de erfzoen bij doodslag van een 'vrije Fries' rond 790 na Chr. dezelfde was als de norm bij doodslag van een eigenerfde man in Oostergo 700 jaar later, namelijk ca. 1664 gr. zilver. Het weergeld werd uitgedrukt in een hoeveelheid land, vee, goederen of goud- of zilvergeld. Welk middel er normaal gesproken ook werd gebruikt, de hoeveelheid ervan die de standaardcompensatie in een normaal geval van doodslag of verwonding betrof, bleef in de loop der tijd stabiel. Henstra concludeert hieruit dat het idee van de economische waarde van een bepaalde hoeveelheid goud, zilver of ander compensatiemiddel irrelevant was. De stabiliteit over langere tijd van het normale weergeld uitgedrukt als een bepaalde hoeveelheid zilver (of goud), noemt hij de 'weergeldhypothese'. In de praktijk werd het weergeld overigens niet in een hoeveelheid zilver, maar in een geldeenheid uitgedrukt, welke nogal eens veranderde in soort en waarde en door verschuivende opvattingen over de maatschappelijke betekenis van het weergeld. De weergeldhypothese blijkt voor Henstra's studies een belangrijk hulpmiddel te zijn bij de historische reconstructie van het rekgeldstelsel en het inhoudelijk dateren van teksten. Daarmee is het ook een interessant instrument voor historici. Met behulp van deze hypothese laat Henstra in de twee volgende artikelen zien hoe de Zeventien Keuren (door Henstra de 'algemeen-Friese Keuren' genoemd) in de tijd te plaatsen zijn, waarbij hij met name de Vijftiende Keur belicht. Hij kijkt hiervoor in het vijfde artikel – onderdeel van een polemiek met J.R.G. Schuur in *It Beaken* – nader naar het begrip 'vrije Fries' [wat dat dan ook mag zijn (RJ)] en de historische context van de Vijftiende Keur.

Op de keper beschouwd laat Henstra in *Fon jelde* de volgende hoofdthema's de revue passeren: de ontwikkeling van regionale monetaire standaarden in middeleeuws Frisia en brondatering en de geschiedenis van het grafelijk gezag aan de hand van deze monetaire standaarden. Hij laat in het zesde tot en met het elfde artikel zien dat deze niet los van elkaar gezien kunnen worden, als hij de rol van de gravenhuizen in Frisia in de evolutie van de geldstandaard belicht. Gezien het feit dat enkele namen van graven en een koning (Koenraad III) op munten opduiken (p. xiv), zou het wel eens kunnen dat deze rol minder passief is dan algemeen verondersteld. Of verleenden zij slechts hun naam vanwege baten die het slaan van munten opleverde, als tegenprestatie voor het beschermen van munters in hun steenhuisen? Zo leert de lezer dat een monetaire blik op de geschiedenis van de grafelijkheid in de Friese landen vruchtbaar kan zijn. Vooral de Brunonen (de vorsten van Brunswijk) hebben Henstra's interesse, aangezien hij maar liefst drie artikelen aan hen wijdt. In het bijzonder wil ik wijzen op de twee verwantschapsschema's A en B op p. 158 (vergroot weergegeven in Appendix D), betreffende personen genoemd in het zevende resp. achtste artikel. Door de kleurmarkering laten de schema's in een oogopslag fraai de verwantschapcombinaties tussen de door Henstra aangehaalde gravenhuizen zien.

Het twaalfde en dertiende artikel besteedt Henstra aan de zgn. 'oud-Friese penning'. Deze standaardmunt, die vanaf de achtste tot de dertiende eeuw gebruikt werd, daalde door slijtage langzaam in zilvergewicht en werd als betaalmiddel en rekeneenheid uiteindelijk onhanteerbaar. Vervanging van de geldstandaard was gewenst. Henstra beschrijft hoe dit ingrijpende proces zonder centraal bestuur verliep en illustreert zijn theorieën aan de hand van historische voorbeelden in het Jadegebied en de Groninger Ommelanden. Tot in de veertiende eeuw kende Frisia een redelijk uniforme evolutie van de geldstandaard, zo mogen we opmaken uit de eerste dertien artikelen. Maar in de late middeleeuwen blijken de midden-Friese gewesten Westergo en Oostergo elk hun eigen geldstelsel te voeren. Naast een herwaardering van de geldstandaard verschenen er vanaf de veertiende eeuw ook allerlei regionale geldsoorten. In combinatie met gebrek aan inzicht in de historische ontwikkeling van het geld bleek dit voor verwarring te zorgen, niet alleen voor ons maar ook voor laatmiddeleeuwse rekenmeesters. Hierdoor is het beeld ontstaan dat het geldwezen in middeleeuws Frisia chaotisch zou zijn, terwijl Henstra heeft aangetoond dat dit numismatisch misschien zo was, maar monetair-historisch zeker niet. Henstra licht dit toe door in het veertiende en vijftiende artikel (hier in samenwerking met Jan C. van der Wis) te kijken naar laatmiddeleeuwse munten in Oostergo en de deels Oudfriese omrekenstabellen van rekenmeesters als Hemma Odda (rond 1500 stadsschrijver van Leeuwarden), diens vader Odda en Pibodi Humkama, die staan bijgeschreven in een exemplaar van de Oudfriese incunabel 'Druk'.

Numismaten met een historische interesse voor de stad Groningen komen aan hun trekken in het zestiende en zeventiende artikel, waarin Henstra en Van der Wis de monetaire relaties tussen Frisia en de stad Groningen beschrijven. Het zeventiende artikel is het eerste deel van een drieluik, waarvan de overige twee delen (hoofdzakelijk van de hand van Van der Wis) de redactieselectie niet hebben gehaald. Dit is jammer, aangezien de twee ontbrekende delen juist voor numismaten interessant kunnen zijn. Het deel dat *Fon Jelde* wel haalde en dat vooral van de hand van Henstra is, geeft een nieuwe historische indeling van al het goudgeld van Groningen. Het eerste ontbrekende deel van het drieluik vormt een catalogus van Groninger geldstukken in het Groninger Museum en het Geld- en Bankmuseum, gecategoriseerd volgens die nieuwe indeling; het tweede ontbrekende deel beschrijft metallurgisch onderzoek naar het Groninger goudgeld. De reden waarom deze delen niet in *Fon Jelde* zijn opgenomen, lijkt te zijn dat Henstra er minder de hand in had, en zij de historische kant van het verhaal deels zouden kunnen overheersen. Spijtig, want ze hadden mijns inziens juist een mooie numismatische aanvulling kunnen zijn. Gelukkig zijn de vele fraaie kleurenafbeldingen uit deze ontbrekende stukken wel verwerkt in het eerste opgenomen deel van het drieluik, en wordt in de inleiding (p. xv) gemeld waar de missende delen van het drieluik gevonden kunnen worden.

Om ook aan niet-historici te laten zien dat een geldstelsel wel degelijk een organische evolutie kan doormaken, zonder (directe) aansturing van een centrale overheid, heeft Henstra in een economisch-statistisch bulletin het stuk 'Een geldwezen zonder centrale sturing' geschreven. Dit artikel sluit als achttiende deze bundel af, maar had evengoed het eerste kunnen zijn. Henstra laat hier in krap vier bladzijden kort, krachtig en abstract het idee achter zijn onderzoek zien, wat op mij zowel inleidend als samenvattend overkomt. De lezer die helemaal niet of nauwelijks thuis is in economisch-monetaire geschiedenis, doet er goed aan om dit artikel zowel vooraf als afsluitend te lezen.

Al lezende valt het op dat er een zekere mate van herhaling van diverse begrippen en situaties voorkomt in *Fon jelde*. Zo wordt het begrip weergeld een aantal keren verklaard en ook wordt de geografische en geomorfische geschiedenis van Frisia meerdere malen opgevoerd. Dit kan als storend worden ervaren, tenzij de lezer zich vooraf bedenkt dat de individuele artikelen gedurende een periode van tien jaar in verschillende settings en voor verschillend publiek zijn verschenen. Bovendien geeft herhaling de lezer houvast en reflectie in de toch wel complexe materie waar Henstra u en mij deelgenoot van maakt en kunnen de artikelen hierdoor los van elkaar gelezen worden. Toch is deze bundel niet zomaar een willekeurige set van artikelen. Henstra had ervoor kunnen kiezen om de artikelen op publicatiedatum te laten bundelen. Gelukkig heeft hij voor een inhoudelijk chronologische indeling gekozen (p. xv), wat de bundel een zekere eenheid geeft, als waren de artikelen hoofdstukken van één boek. Dit geeft de bundel meerwaarde, komt de context ten goede en zorgt voor een lopend verhaal. Samenvattend laat *Fon jelde* overtuigend en vanuit een bijzonder uitgangspunt zien, dat middeleeuws Frisia op velerlei gebied een unieke positie in Noordwest-Europa innam. Hier kwam een eigen geldstelsel in bijzondere omstandigheden tot ontwikkeling, niet gestuurd door een overheid met centraal gezag, maar volgens de eigen wetten van vraag en aanbod. Henstra heeft in zijn werk beoogd enige lacunes en vraagstukken van de Friese geschiedenis vanuit een monetair-economisch licht te benaderen, een invalshoek die men niet vaak zal aantreffen bij een historische reconstructie. Dat maakt deze bundel bijzonder waardevol, zowel inhoudelijk als methodologisch. Henstra's onderzoeken beslaan met name de economisch-historische geschiedenis van middeleeuws Frisia, maar geven ook inzicht in regionale geschiedenis, numismatiek en genealogie. De veelzijdigheid van Henstra's grote kennis, vergezeld van Popkema's redactionele kwaliteiten in de vorm van een goede layout, de prima illustratiekeuze, een uitstekende beeldredactie, de verschillende nuttige appendices en een uitgebreid register maken *Fon jelde* een 'must have' voor iedereen die zich op enigerlei wijze bezighoudt met Friese mediëvistiek.

Rolf H. Bremmer, Jr. (2009)
An Introduction to Old Frisian: History, Grammar,
Reader, Glossary

Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins

Anatoly Liberman (University of Minnesota)

There is a great discrepancy between the state of Old Frisian philology and the number of “popular” books from which one can learn the Old Frisian language. The oft-repeated statement that Frisian, whether Old or Modern, has not been investigated in sufficient measure has little foundation in reality, but the paucity of pedagogical tools available for self-study or coursework is indeed shameful. The book by Rolf Bremmer will go a long way toward filling this gap because he chose to write it in English rather than in German or Dutch and because it is excellent in every respect. The author, a leading scholar of all periods of Frisian, ranges freely over the entire field of Germanic linguistics, feels comfortable in old literature and culture, and knows what a beginning student of Old Frisian needs.

The book has a traditional format: a general introduction and a selection of texts. In works of this type texts are usually chosen well, but glossaries leave very much to be desired. I have read all the passages included in the present *Introduction* and checked the vocabulary. Nothing seems to be missing - an achievement that can be fully appreciated only by those who have done such work themselves. Old Frisian is one of the languages taught, though rarely, in the medieval track at the University of Minnesota. In the past I used Steller’s 1928 *Abriss* and had to compile long lists of notes and of forms not featured in the glossary, because variation in Old Frisian (even when the texts are normalized) is rampant. One advises undergraduates embarking on the study of Old Icelandic to look up a word with *a* when they see *o*, and vice versa. In Old English, one can be taught in a week the main differences between West Saxon and other dialects. Middle English and Old High German are more problematic. But Old Frisian is a veritable thicket of alternating forms. Nor is it enough to list the classes of strong verbs in the grammar and expect that students will find preterits and participles, guided by the paradigms. Also, in Old Frisian forms with clitics, even if not to the same extent as in Middle Dutch, are often hard to identify.

Bremmer chose an ideal format for his manual. Some such textbooks expect learners to solve problems through a dedicated search of the

grammar. This approach turns learning an old language into a never-ending torture and can only scare our capricious, pleasure-seeking “clientele.” In other books, everything is glossed and explained in the notes appended to any given selection (this is the unfortunate MLA format; the relatively recent amateurish introduction to Middle Dutch still followed it), so that users have an easy life but do not acquire necessary skills. Bremmer lists word forms in the glossary, which therefore combines elements of a dictionary and a thesaurus; this was an excellent choice. In addition, the book closes with an index of forms occurring in the chapters on phonetics, morphology, and dialectology. Old Frisian is bound to remain a stepchild of our curricula because colleges abolish *en masse* the philological requirement for language majors and because the texts are not particularly “interesting,” even though laws provide a unique window to the culture and customs of a surprisingly ungilded age. However, no serious student of Old English can dispense with Old Frisian, so that Bremmer’s *Introduction* will, most likely, be studied by professionals, whose circle is still rather wide.

The selections are as varied as they could be. Every text is followed by comments on the especially difficult or important places, while, as noted, the words and their forms can be found in the glossary; many are supplied with cognates, occasionally thought provoking (e. g. *pralling* ‘testicle’ [*< ?*]). Everyone who has taught old languages knows that the shorter the word, the harder it is to identify. Sometimes traps are invisible (as in *and* ‘if’; Middle High German *und* ‘if’ has been the subject of a serious investigation), sometimes they are visible only too well. Thus, in the sentence *That is ferest sin biscop and sin prester, hia se hwelikere meta sa se se* (p. 135/17-18) it is *se...sa se se* that puzzles students. Bremmer’s explanations are usually sufficient for disentangling such knots.

The editorial quibbles I have will not interest anyone here, and I will confine myself to a few more substantive remarks. The use of alliteration in the laws could have been highlighted after the very first selection. In my opinion, glossing some polysemous prepositions, unless every gloss is accompanied by a reference to the place where it occurs, is not particularly helpful: cf. *tō* ‘to; up to; until; towards; at; in; for, as’. For the chapter *Syntax* Bremmer could not find only such examples as turn up in the selections, but many occur there, and the translation offered does not always match exactly what we find in the glossary. For instance, *tohlapa* is rendered as ‘walk up to’ in sec. 176 but ‘approach’ in the glossary (no harm done; yet in legal documents mechanical precision is to be recommended).

The introductory part (general information, phonetics, grammar, and lexis) is lucid and all-encompassing; however, considering how

little beginners know about Frisian, short chapters on the Frisians in history and on Modern Frisian would have been welcome. If I am not mistaken, infinitives with *-d-* (*slande*, *nomande*, and so forth) are not discussed anywhere but appear in the glossary; such participle-looking infinitives seem to have no analogs in Germanic. I wish more were said about the dative infinitive. In sec. 151 we read that the second person singular indicative of the preterit “takes the vowel of the plural, though not many instances have been recorded,” and that unlike in Old English this form has the ending *-(e)st* adopted from the present indicative. The example given is *fōrest* (*fāra* ‘to go’). This statement means nothing to the uninitiated, because the Old English form has not been cited and the most important thing has been left out: elsewhere in West Germanic, the root vowel and the ending are those of the past *subjunctive* (and in Old English there is also umlaut). Since *fāra* is a sixth-class strong verb, conceals the problem. Sec. 188 (p. 103): “Occasionally the plain infinitive is used with the verbs ‘to sit, stand, lie, go’: *he ne gunge efter tha durum stonda* ‘unless he goes and stands behind the door.’” This phenomenon merited a comment in light of inchoative verbs and constructions of the *to come running* type in Germanic. The same holds for the use of the so-called double subject (sec. 201) and perhaps for what Bremmer calls heavy groups (*with brudena swerda and blodiga*, sec. 198) and what I dubbed afterthought (with reference to Old Icelandic).

Not unexpectedly, Bremmer classified nouns according to the stem vowels. One wonders how useful (in practical terms) this classification is for students of Old Frisian. Sec. 34 deals with palatalization, and a special, most instructive, note to sec. 49 discusses the phonetic history of *tsiurke* ‘church’. Merely for information and not as a criticism, I would like to ask how solid is the time-honored dogma that forms like *cēap* had affricates already in Old English. Even in such a concise grammar, the Frisian idiosyncrasies should have perhaps been discussed against a broader Germanic background. Diphthongization before *nd* (though without stress shift: p. 115.6) also occurred in Icelandic. On p. 116 we read: “...lengthening in open syllables was not carried through as completely as it was in the neighboring languages: *i* and *u* were always lengthened, *a* and *o* frequently, while *e* remained short.” Articles on open syllable lengthening, especially in Middle English, are being churned out at breathtaking speed. If their authors had known the Frisian facts, half of those articles would not have been written (consider the fateful question about why ME *i* and *u* seemingly resisted lengthening). Again, not as a criticism of Bremmer, I would like to object to the Neogrammarian reification of sound changes, which are always represented like trains leaving either too early or too late. This is not to deny the value of relative

chronology, but consider the following: “Monophthongization of *ai and *au follows fronting of \bar{a} , because the monophthongization product \bar{a} does not undergo fronting” (sec. 29). Couldn’t the smoothing of *ai and *au yield a phoneme different from old \bar{a} , so that when \bar{a} was fronted, the product of monophthongization was left behind? Doesn’t the difference between the old long vowels (*scherplang*) and those lengthened in open syllables (*sachilang*) teach us something about how new phonemes try not to merge with the old ones? And finally, a question of method. It is hard to imagine that anyone approaching Old Frisian, at least in the English speaking world, would have had no previous exposure to any other old Germanic language, so did this *Introduction* need sections on the First Consonant Shift and Verner’s Law?

As Bremmer, an experienced teacher, knew “...some may think that what is being offered here is too much, while others would have wished for more” (p. x). The inevitable caviling by a reviewer aside, it should be emphasized that the book offers as much as one expects from it and does so in an exemplary way. At every step, including the texts in the reader, one finds the imprint of the author’s original scholarship, enjoys his control of the subject, and profits by his didactic talent. There is no doubt that this *Introduction* will serve generations of students and contribute in a most radical way to their familiarity with Old Frisian.

Arjen P. Versloot
Mechanisms of Language Change; Vowel Reduction in 15th
Century West Frisian

Wilbert Heeringa

Het is al weer een tijdje geleden dat dit proefschrift verscheen. De auteur is gepromoveerd op donderdag 13 november 2008 aan de Rijksuniversiteit Groningen en heeft het proefschrift verdedigd in de monumentale Martinikerk te Franeker. Promotors waren prof. dr. G.J. de Haan (Groningen) en prof. dr. J.F. Hoekstra (Kiel), co-promotor was dr. W. Visser (Leeuwarden/Groningen)

Een uitvoerige en gedegen bespreking verscheen van de hand van prof. dr. Pieter van Reenen in *Taal en Tongval* (2009, 1) onder de titel: Over oorkonden en statistiek, diachronie en determinisme. Het is niet onze bedoeling zijn commentaar te herhalen, we zullen ons zoveel mogelijk op andere aspecten van het proefschrift richten.¹

Hoofdstuk 1 opent met de opmerking dat in de studie gedetailleerd wordt gekeken naar taalverandering en bekeken zal worden hoe en waarom dat plaatsvindt. Onderzoek naar het hoe en waarom van taalverandering is bijzonder breed, waaraan een groot aantal taalinterne en -externe factoren vastzitten die allemaal meegenomen zouden moeten worden, alvorens men in z'n algemeenheid een uitspraak wil doen over het hoe en waarom van taalverandering. Het blijkt dat Versloot zich voornamelijk richt op de verzwakking van onbeklemtoonde volle klinkers in het Fries tussen 1300 en 1550. Bijvoorbeeld de woordfinale /a/ in Oud-Fries /sIt-ta/ (in Proto-Germaans: /sitjan/) is verzwakt tot een sjwa. De keuze voor dit onderwerp blijkt praktisch gemotiveerd te zijn: er is veel bruikbaar materiaal beschikbaar uit de periode ±1300-1550 dat technisch gemakkelijk toegankelijk is in een digitale database. En verder ook dat het zinvol is om diachrone en synchrone benaderingen allebei te bekijken. Diachrone taalkunde laat zien hoe talen veranderen in de loop van de tijd, en de synchrone taalkunde onderstreept de communicatieve geldigheid en systematiek van een taal op een bepaald moment in de tijd – zo schrijft Versloot op bladzijde 1. Maar het beschikbare materiaal biedt wellicht ook de mogelijkheid om andere verschijnselen te bestuderen. We hadden dus graag een nadere motivatie gezien voor de keuze om

1 Graag bedank ik Ben Hermans en Pieter van Reenen voor overleg met hen, wat erg zinvol was. Zij zijn uiteraard niet verantwoordelijk voor de inhoud van deze recensie.

klinkerreductie te onderzoeken, en waarom het begrijpen van juist dit verschijnsel zo belangrijk is om het hoe en waarom van taalverandering te verstaan.

De basis voor het onderzoek wordt gevormd door twee bronnen, namelijk de codex *Unia* (17e eeuwse kopie van een manuscript dat in de late 15e eeuw is geschreven), en ongeveer 1200 oorkonden in het Fries uit de periode 1378-1550 en één losse oorkonde uit 1329. Maar hoe bruikbaar zijn deze orthografische teksten voor onderzoek naar klankverandering? De auteur is ervan overtuigd dat de teksten bruikbaar zijn. De Oudfriese spelling is vermoedelijk het resultaat van een ad hoc toepassing van Latijnse spellingconventies, en de Middelfriese teksten zijn genoteerd volgende de Middelnederlandse spellingsregels. De auteur wijst er daarbij op dat bij interpretatie van de teksten rekening gehouden moet worden met verschillen tussen beide spellingssystemen. We hebben hierbij de volgende overwegingen.

Op blz. 18 noemt de auteur ‘private formulations and spelling habits’ die een klerk kan hebben gehad. Daarna schrijft hij dat we toch mogen aannemen dat de auteurs zorgvuldig waren, omdat oorkonden officiële stukken zijn. Met dat laatste zijn we het eens, maar sluit dit uit dat beambten wel eens creatief moesten zijn als het Latijnse of Middelnederlandse spellingssysteem werd toegepast voor de weergave van Friese woorden? We zien dit ook in de teksten van het *Nederduitsch en Friesch Dialecticon* van Winkler (1874-75), die in feite zijn weergegeven in aanpaste varianten van reeds bestaande spellingssystemen. Aan de andere kant kan het zo consequent mogelijk blijven vasthouden aan een bestaand spellingssysteem (dus zonder aanpassingen) ertoe leiden dat kenmerkende Friese eigenschappen in uitspraak verborgen blijven.

Het is moeilijk om te spreken van dé Middelnederlandse spelling, omdat er variatie bestond in de spelling. Op NEON² lezen we: ‘Het belangrijkste kenmerk van de Middelnederlandse spelling is het ontbreken van een systeem. De spelling lag niet vast: er waren **geen spellingregels** zoals we die nu kennen. Dat heeft alles te maken met het ontbreken van een eenheidstaal. Daardoor treffen we in het overgeleverde materiaal een grote variatie aan, niet alleen regionaal, maar ook bij één auteur en zelfs binnen één tekst.’ Nu zijn we het er in dit citaat niet helemaal mee eens dat een volledig systeem ontbrak, eerder denken we dat er verschillende deelsystemen geweest zijn. Ten behoeve van dit onderzoek zou de eerste stap zijn om deze deelsystemen te onderscheiden en te identificeren.

2 Zie: http://neon.niederlandistik.fu-berlin.de/nl/nedling/taalgeschiedenis/middelnederlandse_spelling_en_uitspraak/.

Het lijkt ons een pluspunt wat we vervolgens in hetzelfde stuk op NEON lezen: ‘De spelling in het Middelnederlands is in veel opzichten fonetischer dan in het hedendaagse Nederlands. Dat wil zeggen dat op de klank afgespeld wordt.’

Op blz. 25 schrijft de auteur: ‘Middle Dutch had /«/ and this sound was mosten often rendered as <e>, sometimes also <i>, <a>, <o> or <u>.’ Dit laat zien dat de spelling soms weergeeft hoe een woord *werd* uitgesproken, maar niet de uitspraak van dat moment weergeeft. Op blz. 20 schrijft Versloot: ‘Changes in the pronunciation are only shown with delay, if at all’ in verband met het spellingsgebruik in Holland. In hoeverre bestaat de mogelijkheid dat ook spelling van de Friese teksten een verouderde uitspraak suggereert?

In verband met het vorige: in hoeverre kan het gebruik van de Middelnederlandse spelling voor Friese teksten ertoe leiden dat die teksten verhollandst zijn weergegeven?

Op grond van bovenstaande willen we niet concluderen dat de Unia en de oorkonden niet bruikbaar zijn voor onderzoek naar taalverandering, maar wel dat er hier en daar wat ruis in de gegevens zou kunnen zitten. Omdat het hier om een relatief grote hoeveelheid data gaat, hoeft dit geen probleem te zijn.

In het proefschrift vinden we een groot aantal prachtige kaarten. In paragraaf 1.3.5 benadrukt Versloot dat de grafieken en kaarten een integraal onderdeel van de tekst vormen, en daarom is het belangrijk goede nota te nemen van de uitleg die hij in diezelfde paragraaf geeft. De kaart op bladzijde 126 is op de kaft weergegeven in kleur, en toont aan dat de weergave in kleur het kaartbeeld nog een stuk duidelijker maakt. We hadden daarom wel graag gezien dat alle kaarten van dit type in kleur waren weergegeven.

Op een kaart zien we voor elk van een groot aantal gemeenten een taartdiagram. Zo’n taartdiagram geeft de frequentie van een taalkundig verschijnsel, en de variatie van dat verschijnsel. Hoe groter de straal van het diagram, hoe meer voorkomens van het verschijnsel in de oorkonden, bijvoorbeeld het meervoud van ‘zoon’. De verdeling binnen een taartdiagram geeft de procentuele verdeling van de varianten van het verschijnsel, bijvoorbeeld in Leeuwarderadeel is de klinker in de eerste lettergreep in 59% van de voorkomens een <e> en in 41% een <o>. Om het beeld duidelijker te maken, worden de gebieden tussen de meetpunten (de taartdiagrammen) ingekleurd op basis van de procentuele voorkomens van één van de varianten van het verschijnsel. Hoe donkerder een gebied is ingekleurd, hoe groter het aantal procentuele voorkomens. Dit wordt gedaan door middel van interpolatie. Eenvoudig voorgesteld: als een variant in gemeente A 100% voorkomt, en in gemeente B 0%, dan krijgt

een punt dat er precies tussenin ligt de kleur die 50% representeert. Versloot heeft gebruik gemaakt van het programma ILWIS dat gratis geladen kan worden van het World Wide Web. In Appendix 2 wordt uitgelegd dat ILWIS in feite twee interpolatietechnieken kent: Inverse distance en Linear decrease.³ Bij Inverse distance is de invloed van een meetpunt op de directe omgeving groot, maar neemt daarna snel af. Bij Linear decrease is de sterkte van de invloed (min of meer) lineair. Als de afstand tussen de gemeenten uit ons voorbeeld 100 km is, dan neemt het percentage voorkomens van de punten op een rechte lijn tussen beide gemeenten per kilometer met 1% toe. De benamingen die in ILWIS voor beide technieken zijn gekozen, vinden we niet helemaal logisch, in beide gevallen is namelijk sprake van Inverse distance: d.w.z. hoe groter de afstand tot een meetpunt, hoe kleiner zijn invloed. Bij de ene techniek is echter sprake van een exponentieel verloop, en bij de tweede techniek van een lineair verloop. We hebben in het proefschrift niet kunnen vinden welke van deze twee technieken Versloot in de kaarten heeft toegepast, maar het vloeiende kaartbeeld dat vooral goed op de kaart op de kaft te zien is, doet vermoeden dat Linear decrease gebruikt is.

Als vervolg hierop vonden we met name paragraaf 1.3.7.7 interessant: hier test Versloot de statistische betrouwbaarheid van de interpolatietechniek. Elk van de n meetpunten kan gevonden worden door interpolatie vanuit de andere $n-1$ meetpunten. De werkelijke waarden kunnen dan vergeleken worden met de geïnterpoleerde waarden door ze met elkaar te correleren. Voor de kaart die het meervoud van 'zoon' geeft waarbij per gemeente het percentage meervoudsvormen met de klinker <e> in de eerste lettergreep wordt gegeven, is de correlatie $r=0.88$ (met $p<0.001$, $n=13$), een significante correlatie dus. Nu heeft Versloot de werkelijke waarden ook gecorreleerd met wat hij aanduidt als 'constant average'. Het is ons niet precies duidelijk wat hij daarmee bedoelt. Gaat het om een correlatie ten opzichte van een constante reeks? Correleren met een constante reeks is echter niet mogelijk. Wat ons hier zinvol geleken had, is de werkelijke waarden en de geïnterpoleerde waarden met elkaar te vergelijken met een gepaarde t -test. Het blijkt dan dat beide reeksen niet significant van elkaar verschillen ($t=0.257$, $p=0.802$, $n=13$).⁴ De werkelijke waarden worden dus behoorlijk goed door de geïnterpoleerde waarden benaderd.

-
- 3 Bij de uitleg in Appendix 2 van parameter D loopt de tekst tot voorbij de rechtekantlijn en is gedeeltelijk weggevallen.
- 4 Eventueel vanwege het kleine aantal waarnemingen zou men een Related-samples Wilcoxon Signed Rank test kunnen uitvoeren. Dit geeft $p=0.480$ en dus dezelfde conclusie

In paragraaf 1.3.7.6 bespreekt Versloot de manier waarop statistisch getoetst kan worden of een verband bestaat tussen twee variabelen. Van Reenen (2009) is uitvoerig in zijn kritiek op één en ander. Versloot merkt weliswaar op dat de chi-kwadraat toets alleen gebruikt mag worden als het gemiddelde van de celwaarden gelijk is aan 5 of hoger en de kleinste verwachte celwaarde gelijk is aan 1 of hoger. Er zijn echter 45 gevallen waar chi-kwadraat werd berekend terwijl die niet aan (een van) beide eisen voldoen.⁵ In dat geval had Fisher's exact test moeten worden gebruikt. We stemmen met Van Reenen in dat het achteraf handiger was om gewoon altijd Fisher's exact test te gebruiken, maar toepassing van chi-kwadraat (met en zonder Yates-correctie) in die gevallen waar het mag, is niet echt fout. Het aantal gevallen waarbij Fisher's exact test tot een andere conclusie zou leiden, is dan ook beperkt.⁶

Interessant vonden we ook paragraaf 1.4: the Power of Algorithms. De auteur heeft als uitgangspunt dat taal een deterministisch, dynamisch systeem is waarbij structuren en regels het gevolg zijn van zelforganisatie in het systeem. Daarbij is sprake van een wisselwerking tussen betekenis/semantiek, articulatie en akoestiek en de biochemische werking van de hersenen. Versloot noemt dat deze benadering anders is dan die van Chomsky e.a. die ervan uitgaat dat mensen een specifiek aangeboren taalvermogen hebben. In eerste instantie was onze gedachte dat beide opvattingen niet met elkaar strijdig zijn. Aangeboren taalvermogen is 'geïmplementeerd' in de bouw van articulatieorganen en de hersenen. Het is echter belangrijk te lezen wat verderop in paragraaf 1.4. staat. We begrijpen het dan zo: in de opvatting van de structuralistische taalkundigen zijn de componenten die een mens in staat stellen te spreken, daarvoor (of: onder andere daarvoor) doelbewust ontworpen. Regels, kenmerken en restricties zijn in deze componenten geïmplementeerd, en worden weerspiegeld in de patronen en structuren die door taalkundigen worden waargenomen.

-
- 5 In het algemeen zal de chi-kwadraat toets sneller significant toetsen dan de Fisher's exact toets, zie: http://os1.amc.nl/mediawiki/index.php?title=Chi-kwadraat_toets . In Tabel 3.3. van Van Reenen (2009) liggen de p-waarden volgens de chi-kwadraat toets inderdaad meestal lager dan die volgens Fisher's exact toets eenzijdig, maar bij gebruik van chi-kwadraat met Yates-correctie liggen de p-waarden meestal hoger dan die volgens Fisher's exact toets eenzijdig. Voor 2x2 tabellen geeft Versloot steeds de p-waarden met en zonder Yates-correctie.
- 6 In Tabel 3,3 van Van Reenen (2009) ligt in slechts vier van de 68 gevallen de p-waarde van chi-kwadraat met Yates-correctie boven de 5%, terwijl de p-waarde van Fisher's exact test eenzijdig daaronder ligt.

Echter in een deterministisch dynamisch systeem ligt het anders: de waargenomen structuren zijn het toevallige gevolg van de wisselwerking van componenten die niet speciaal bedoeld waren voor het generen van die structuren. De waargenomen structuren zijn het gevolg van zelforganisatie. Versloot maakt hierbij een vergelijking met het verschil tussen creationisme⁷ en de evolutionaire biologie. We vragen ons nu af in hoeverre beide standpunten tot verschillende resultaten en conclusies leiden. Een structuralist zal toch niet kunnen ontkennen dat sprake is van wisselwerking tussen verschillende componenten, dat binnen zekere grenzen deze wisselwerking tot variatie kan leiden, dat als een zelforganiserend systeem gemodelleerd kan worden. Ligt het uitgangspunt in een deterministisch dynamisch systeem, dan kan evenmin ontkend worden dat de patronen die we waarnemen iets zeggen over de eigenschappen van de componenten die met elkaar interacteren. De conclusie m.b.t. de relatie tussen de structuren die we waarnemen en de eigenschappen van de componenten zal niet veel verschillen, maar onderliggend is wel een dieper verschil, namelijk of die eigenschappen ontstaan zijn door een samenspel van toevalligheden, of dat die eigenschappen doelbewust gecreëerd zijn.

Klinkerreductie is het hoofdonderwerp van het proefschrift. In hoofdstuk 2 beschrijft Versloot vijf processen die hij met betrekking tot dit onderwerp onderzoekt: vokaalbalans, degeminatie, rekking in open lettergreep, klinkerreductie en vokaalharmonie. In hoofdstuk 3 toont Versloot aan dat het niet juist is te stellen dat het Oud- en Middel-Fries alleen de /«/ kende in onbeklemtoonde lettergrepen. Uit de spellingsvariatie is wel degelijk af te leiden dat er variatie is geweest in onbeklemtoonde lettergrepen. In hoofdstuk 4 bespreekt de auteur of het laat middeleeuwse Fries een toontaal is geweest. Een van de conclusies is dat na de reductie van de andere volle klinkers in onbeklemtoonde positie tot /«/, de klinker /a/ als die niet in de stam staat, gemarkeerd wordt door de oorspronkelijk redundante tooncontour.

We schreven al dat de auteur wil bijdragen aan de beantwoording van het hoe en waarom van taalverandering. Daartoe geeft hij in hoofdstuk 5 twee modellen. Met name het eerste model spreekt ons aan. In het eerste model focust hij op /a/ en /«/ in verschillende contexten. De auteur maakt enerzijds onderscheid tussen een beschermde positie (d.w.z. voor een finale consonant) en een finale positie, en anderzijds kijkt hij of beide klanken volgen op een lange of korte stam. Daarmee krijgen we acht verschillende situaties. Voor elk van deze acht bepaalt hij de integraal

7 De schrijver van deze recensie onderschrijft het creationisme.

van de klinkerintensiteit, en het jaar waarin de klank in de context was verdwenen. Versloot correleert vervolgens de Briggse logaritme⁸ van klinkerintensiteit met het jaartal. Het jaartal blijkt 95% te verklaren van de variantie in de logaritmische klinkerintensiteit. Uitgaande van de oorspronkelijke niet logaritmische klinkerintensiteiten daalt dit tot 89%, maar dit is niet significant lager. De intensiteit bepaalt dus de volgorde waarin de klinkers worden gereduceerd.

In het laatste hoofdstuk stelt Versloot de vraag: waarom veranderen talen? Het antwoord is: als een taal een deterministisch dynamisch systeem is, is dat logisch, omdat een deterministisch dynamisch systeem altijd in beweging is. Maar waarom is een taal dynamisch? Versloot wijst dan op taal-interne instabiliteit en sociale instabiliteit. Daarna noemt hij de notie van taal als resultaat van evolutie. We hebben er moeite mee om taalverandering met evolutie in verband te brengen of zelfs te spreken van taalevolutie. Evolutie wordt gebruikt voor een verondersteld proces waarbij het hogere zich ontwikkelt uit het lagere door natuurlijke selectie. Alle veranderingsprocessen zoals die uitvoerig en zorgvuldig door Versloot zijn beschreven en geanalyseerd, geven geen grond aan de gedachte dat het Fries van 1550 van een hogere orde is dan dat van 1300. Ze geven wel grond voor de visie van taal als een *dynamisch* systeem, op dit punt zijn we het dan ook van harte met de auteur eens.

We willen ten slotte de auteur van harte gelukwensen met deze waardevolle wetenschappelijke bijdrage. Voor meer informatie over de auteur verwijzen we de lezer graag naar: <http://argyf.fryske-akademy.eu/Members/arjen/arjen-p-versloot>. Een deel van de data die voor het proefschrift gebruikt werd, is op deze webstek online beschikbaar.

8 Van Reenen (2009) constateert terecht dat de logscores van 35 in table 5.1 en 0.35 in table 5.2 niet kloppen. Dit moeten zijn 34 respectievelijk 0.34.

Reitze J. Jonkman en Arjen P. Versloot (2008)
Tusken talen. It ferhaal fan de Fryske taal

Ljouwert: Utjouwerij Fryslân

Renée van Bezooijen (Leeuwarden/Kûbaard)

Het doel van *Tusken talen. It ferhaal fan de Fryske taal* wordt door Reitze Jonkman en Arjen Versloot uiteengezet in *Oan de lêzer* en in de *Prolooch*. Ze geven aan een boek te hebben willen schrijven voor ‘de leek (...) dy’t niget hat oan in soad aardige kanten fan meartalich Fryslân.’ Het gaat daarbij zowel om de hedendaagse taalsituatie als om de ontwikkeling in de tijd. *Tusken talen* dient te worden gezien als ‘in taalskiednisboek dat der net te licht oerhinne giet, mar dat ek de kâns jout om der wat yn te sneupen en der sa hjir en dêr wat út te pikken.’ De auteurs willen de ontwikkeling van de taal relateren aan maatschappelijke ontwikkelingen. Samenvattend kan worden geconcludeerd dat de auteurs beoogd hebben een onderhoudend en toegankelijk, maar toch niet te oppervlakkig, boek te schrijven over de huidige en vroegere taalsituatie in Friesland en het naburige gebied in een breed perspectief.

De geschiedenis van het Fries en andere voor het Fries relevante talen wordt in 15 hoofdstukken behandeld. Deze hebben achtereenvolgens betrekking op het Latijn, het Germaans, het Kustgermaans, het Fran-kisch, het Oudfries, het Middelnederlands-Middellaagduits, het Mid-delfries, het Nederlands-Stadsfries, het Bildts-Midlands-Amelands, het Nieuwfries de eerste eeuwen, het beschaafd Stads en Leewarders, het Gieters-Stellingwerfs, het Nieuwfries de laatste eeuw, het Frollands en ten slotte het Buitenlands. Sommige hoofdstukken bevatten een soort sub-hoofdstuk. Zo wordt er binnen het hoofdstuk ‘Nieuwfries de laatste eeuw’ apart aandacht besteed aan de Friese spelling. De lengte van de hoofdstukken is mede daardoor nogal variabel. Het hoofdstuk ‘Kustgermaans’ heeft bijvoorbeeld niet meer dan vier pagina’s, terwijl het hoofdstuk ‘Beschaafd stads en Leewarders’ uit 16 pagina’s bestaat. Het boek wordt afgesloten met een epiloog, een soort van bibliografie en een lijst met de herkomst van de illustraties. Het totale boek, dat volledig in het Fries is geschreven, telt daarmee 144 pagina’s.

Zoals aan de lezer wordt beloofd, heeft het boek een rijke en gevarieerde inhoud. Je hoeft het niet in één keer uit te lezen. Je kunt het zo oppakken en er een hoofdstuk uitpikken. De kans is groot dat je iets tegenkomt

waarvan je denkt, dat is interessant, dat heb ik nooit geweten. Zelf wist ik bijvoorbeeld maar weinig over het runenschrift. Hier wordt apart aandacht aan besteed binnen het hoofdstuk over het Germaans. Zo komt de lezer te weten dat het runenschrift waarschijnlijk afgeleid is van een oud Noord-Italiaans schrift, dat verwant is aan ons Latijnse schrift, en dat er specifieke aanpassingen aan het runenschrift noodzakelijk waren voor het Fries. Daardoor zijn Friese runenteksten goed herkenbaar, ook als ze buiten Friesland zijn gevonden. De 26 Friese runentekens worden in het boek allemaal afgebeeld, samen met de klanken die ze voorstellen.

Ook interessant vond ik bijvoorbeeld in het hoofdstuk 'Gieters-Stellingwerfs' het stuk over de Fries-Nedersaksische taalgrens zoals die zich in de loop van de tijd heeft gevormd. Zo is te lezen dat die taalgrens eerst een stuk noordelijker heeft gelegen en dat deze vanaf de zestiende eeuw naar het zuiden is verschoven doordat met name Friestaligen zich in dit zuidelijke gebied vestigden om het veen- en heidegebied geschikt te maken voor boerenland. Lange tijd was de taalgrens echter niet erg scherp, omdat aan de noordelijke kant Saksisch sprekende mensen, zoals de 'Gietersen' uit Giethoorn, werden aangetrokken om het gebied te ontvenen. Zo ontstonden er Nedersaksische enclaves in het Friese gebied. Pas in de twintigste eeuw ontstaat de scherpe scheiding van Fries en niet-Fries langs de Tjonger. Er is een mooie kaart opgenomen op pagina 102 waarop de oorspronkelijke taalsituatie is gekoppeld aan de verspreiding van Friese (bijv. *-um*, *-wert*, *-aard*) en niet-Friese (*-gea*) uitgangen van plaatsnamen.

Het boek is in een heldere en prettige stijl geschreven. Ook voor mij, een leerder van het Fries als tweede taal, is het boek goed leesbaar. Over het algemeen worden de gepresenteerde feiten duidelijk uitgelegd. Dit geldt met name voor de sociale, politieke en historische achtergronden die worden beschreven. Alleen bij met name de strikt talige aspecten heb ik me meermalen afgevraagd of een leek geen baat zou hebben gehad bij meer uitleg. Zo wordt op pagina 17 een lijst van twaalf woorden gepresenteerd die het Fries uit het Latijn heeft overgenomen. Het is onduidelijk, waarom juist deze woorden zijn opgenomen en de woorden lijken in een willekeurige volgorde te zijn geplaatst. Het wordt aan de lezer zelf overgelaten om vast te stellen, volgens welke wetmatigheden de Friese woorden zich uit de Latijnse woorden hebben ontwikkeld. Waarom correspondeert bijvoorbeeld de *c* in *ceresia* en *corbis* met een *k* in *kers* en *koer*, terwijl de *c* in *catinus* overeenkomt met de *tsj* van *tsjettel*? En hoe heeft *acetum* zich ontwikkeld tot *jittik*? Enige toelichting was hier zeker op zijn plaats geweest. Het was ook leuk geweest om de lezer nog even expliciet te wijzen op het wegvallen van de uitgangen in woorden als *pâlus* (*peal*), *vallum* (*wâl*), *scutella* (*skûtel*) en *fenestra* (*finster*).

Iets vergelijkbaars geldt voor het schema op pagina 21. Hierin staan woordvormen uit telkens drie gebieden met als overkoepelende standaardtalen het Nederlands en het Duits. De zes gebieden – Zeeland, Belgisch Limburg, Nederlands Limburg, Luxemburg, Elzas en Bazel – vormen min of meer een geografisch continuüm van noordwest naar zuidoost. Er wordt niet aangegeven welke woordvormen in het schema zijn opgenomen, maar na enig nadenken zal de gemiddelde lezer er waarschijnlijk wel achterkomen dat het om het zelfstandige naamwoord *kalf* in het enkelvoud, het meervoud en de verkleinvorm gaat. Om een niet aangegeven reden is het schema niet compleet, vijf van de 18 vormen ontbreken. Verder moet de lezer zelf zien uit te zoeken wat het systeem is, als men van de ene regionale vorm naar de andere gaat. Hoe zit het bijvoorbeeld met het voorkomen van de *l* in de meervoudsvorm? In Zeeland is het *kallevers*, in Belgisch Limburg *kaallever*, in Nederlands Limburg *kaver* en in de Elzas *kahwer*. De laatste drie vormen worden gevolgd door een voor mij oninterpreteerbaar streepje. En de vormen voor Luxemburg en Bazel ontbreken. Je zou verwachten dat het schema laat zien hoe woordvormen die in geografisch aangrenzende gebieden worden gebruikt fonologisch meer op elkaar lijken dan woordvormen die geografisch verder van elkaar verwijderd zijn, maar het schema toont dit niet duidelijk aan. Ten slotte is het ook onduidelijk op welke periode de aangegeven woordvormen betrekking hebben. De geïnteresseerde lezer blijft hier dus met veel taalkundige vragen zitten.

Tusken talen heeft een luxe uitstraling. Dat komt mede door de vele mooie illustraties, vaak in kleur. Elk hoofdstuk begint met een paginagrote afbeelding van een persoon die of object dat betrekking heeft op het thema dat in het betreffende hoofdstuk aan de orde wordt gesteld. Bij het hoofdstuk ‘Kustgermaans’ is dit bijvoorbeeld een prachtige fibulaspeld die is gevonden bij een opgraving van de terp in Wijnaldum. Bij het hoofdstuk ‘Frankisch’ is het een buste van Karel de Grote. En bij het hoofdstuk ‘Nieuwfries de laatste eeuw’ is het een foto van Douwe Kalma. Deze illustraties komen inhoudelijk in de tekst niet terug, ze hebben louter tot doel het boek visueel aantrekkelijker te maken. Dit geldt ook voor de vele kleine illustraties die in de tekst zijn opgenomen. Sommige daarvan vind ik heel origineel, zoals de afbeelding met graffiti in het Leewarders ‘Kultuur ken dat oek in de frituur?’ op pagina 92 en de grappige strip op pagina 116, die een parodie is op het dagelijkse plaatje in de *Leeuwarder Courant* met een Friese taaltip. Daarnaast bevat *Tusken talen* talrijke kleurrijke kaarten. Deze zijn vaak speciaal voor dit boek gemaakt door de tweede auteur, die naast taalkundige een professionele kartograaf is. Deze kaarten zijn erop gericht om ontwikkelingen die in de tekst worden beschreven visueel toe te lichten.

Er is veel gebruik gemaakt van kleur in de tekst. Die kleuren lijken vooral tot doel te hebben de tekstgedeelten op te fleuren; ze zijn lang niet altijd functioneel. Zo zijn de horizontale onderverdelingen in tabellen aangegeven met blauwe lijnen en de verticale onderverdelingen met rode lijnen. De tekst in de tabel zelf is dan in zwart. De lopende tekst wordt vaak onderbroken door teksten met een bredere kantlijn die onder en boven zijn afgebiesd met vette lijnen, de bovenste is dan blauw, en de onderste zwart. Terwijl de basistekst in zwart is, zijn de teksten bij de figuren meestal in blauw maar ook wel eens in groen, bijvoorbeeld op pagina 61. De teksten onder de figuren zijn in een kleiner lettertype. Er wordt sowieso veel gebruik gemaakt van verschillende lettertypes. Die zien er wel grappig uit, maar ik vind ze vaak moeilijk te lezen. En de systematiek van het gebruik is mij niet duidelijk. Sommigen zullen het geheel misschien wel vrolijk vinden, maar ik vind de opmaak van het boek wat onrustig.

Al met al vind ik dat de auteurs hun doelstelling zoals ik die in de eerste paragraaf heb samengevat tot op grote hoogte waarmaken. De Friestalgelike leek krijgt in *Tusken talen* veel wetenswaardigheden aangeboden over het Fries in interactie met andere talen in heden en verleden. Daarbij is een goede balans gevonden tussen aantrekkelijkheid, leesbaarheid, gedetailleerdheid en diepgang. Sommige feiten zullen algemeen bekend zijn, maar daar is niet aan te ontkomen. Daarnaast komen er talrijke minder bekende zaken aan bod, zodat de lezer geregeld voor een verrassing komt te staan. Er zijn slechts twee minpunten in mijn ogen en deze heb ik hierboven uiteengezet: ik vind de opmaak nogal druk (maar daarvan kan ik niet inschatten in hoeverre anderen het daarmee eens zullen zijn) en ik vind de uitleg van taalkundige feiten onder de maat. Dit laatste punt is echt jammer, het had makkelijk beter gekund.

Germen J. de Haan (2010)
Studies in West Frisian Grammar. Selected papers,
edited by Jarich Hoekstra, Willem Visser and
Goffe Jensma

Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company

Eric Hoekstra (Fryske Akademy)

Introduction

This handsome volume offers a selection of papers on topics in Frisian linguistics written by Prof. Germen de Haan. It contains an *Introduction* by the editors, followed by De Haan's articles. The articles are thematically ordered.

1. The editors' Introduction

The editors have provided the volume with a brief and clear introduction about De Haan's scientific production and relevance to the field of Frisian linguistics (pp 1-6 + references 6-10). I mention the typo 'critisizes' on page 4, since it could have been avoided by running an automatic spell check.

1.1. Relevance to the field

The editors mention that De Haan held the chair of Frisian at the University of Groningen from 1991 until 2009. To this, it may be added that he was the Dean of the Faculty of Letters from 2001 until 2009. In that capacity, he managed to keep the Frisian institute almost intact during a period of budget cuts, which tend to affect small studies more than big ones. The editors claim that De Haan played a central role in the field of Frisian linguistics. They do not argue the point very explicitly, doubtlessly because it would have been awkward to do so by comparing De Haan's role to the smaller part played in the field by other researchers of Frisian. Nevertheless, I believe that they are right about De Haan's central role, as is implicitly clear from his scientific production. The collection of articles brought together in this volume serves as an excellent overview of issues in the grammar of Frisian, involving such diverse disciplines as Old Frisian syntax, lexical phonology and (Dutch-Frisian) bilingualism. Furthermore, De Haan's strong point is that he is able to point out the relevance of specific Frisian facts for theoretical issues which are interesting to a larger audience. Thus, the book is not

just suited for Frisian specialists but also for linguists in general who want to become acquainted with Frisian grammar.

1.2. *Scientific production*

The editors note that most of De Haan's publications fall into one of the following three categories:

- syntax
- sociolinguistics
- phonology

This is reflected in the ordering of the articles. Articles 3 through 10 deal with syntax, articles 11 through 15 deal with contact-induced changes in the grammar of Frisian, and articles 16 through 18 deal with phonology. The first two articles deal with issues of a different nature, and these are discussed in section 2 below.

2. *De Haan's two articles of a more general nature*

The book opens with two articles by De Haan of a more general nature:

Recent trends in Frisian linguistics
Why Old Frisian is really Middle Frisian

2.1. *"Recent trends in Frisian linguistics"*

This article is reprinted from the *Handbook of Frisian Studies* (Munske et al 2001). It presents an overview of the trends in Frisian linguistics since the Second World War. I discuss below some issues taken up in this article.

2.1.1. *Generative grammar ó explanatory grammar?*

De Haan can be very argumentative, and whenever he is, he can be somewhat unfair. In this article, he makes a distinction between traditional grammar and generative grammar, by referring to the latter as an explanatory linguistic paradigm. This suggests that before the advent of generative grammar, linguistics was neither theoretical nor explanatory. Referring to the work of Van der Meer, against whom he engaged in polemics more than once, he writes (p.15):

Not all Frisian phonologists took an explanatory theoretical point of view, see van der Meer (1976, 1977, 1979, 1985).

However, Van der Meer's articles provide a lot of insight into the phenomena which he discusses, and he does so mainly by using the

terminology of traditional grammar. Conversely, there are many generative analyses which use the theory but which do not provide any insight. Thus there is no one-to-one relation between explanatory and non-explanatory, on the one hand, and generative and non-generative, on the other. Nevertheless, it is true that generative grammar provided a tremendous impetus to the study of language: many empirical phenomena were studied in more detail than ever before, uncovering a bewildering complexity of facts.

In retrospect, Van der Meer's scepticism about generative grammar foreshadows what is happening in the new millennium. The field of linguistics nowadays is increasingly critical of hardcore generative grammar, partly because its explanatory boasts are not as substantial as claimed (nor worked out in sufficient detail to be falsifiable), partly because its handling of data is methodologically incorrect. The increasing availability of corpora has given an enormous boost to data analysis with the aid of statistical tools, and general distrust is reserved for sweeping statements about UG on the basis of 'intuitions' about sentences based on one speaker, who is not infrequently the author.¹ Thus, in a sense, Van der Meer was ahead of his time.

2.1.2. Dialect geographical research

De Haan claims that there has not been much dialect geographical research since World War II. This is not entirely correct. First, the Frisian Academy sent out inquiries to a number of informants throughout the province in the period 1978-1995. The results were presented on dialect maps with comments. This material has not been officially published, but researchers are free to visit the institute and use the manuscript or the data. It has been used for the WFT (Dictionary of the Frisian Language).² Second, a lot of dialect material on Frisian is part of the national inquiries sent out by the Meertens Institute between 1932 and the present day. Articles written on the basis of that material regularly refer to Frisian data.

-
- 1 The decline of hardcore generative grammar can also be read off from the topics and from the bibliographies of the articles appearing every year in "Linguistics in The Netherlands", see Hoekstra (2011).
 - 2 On the internet: <http://gtb.inl.nl/openlaszlo/my-apps/GTB/Productie/HuidigeVersie/src/inlgtb.html?owner=WFT>.

2.1.3. *Position of Frisian in schools*

Plainly incomplete is the following claim made by De Haan (21) about the position of Frisian in schools:

The position of Frisian in the curriculum of primary schools in Fryslân is such that in principle all children have been taught Frisian in addition to Dutch since 1980.

The actual situation is, simplifying somewhat, as follows:³

- schools are minimally obliged to teach one hour of Frisian per week
- there is no school inspection even on this ultra-light requirement
- many teachers are unqualified to teach Frisian

This hour of Frisian may be filled with language education or with singing or with watching a program in Frisian on television. About 100 out of the 500 schools, mainly in the countryside, devote more time to Frisian, and there are 40 schools participating in the trilingual school experiment. Given all this, it is somewhat misleading to claim that “in principle all children have been taught Frisian in addition to Dutch.”

2.2. *“Why Old Frisian is really Middle Frisian”*

The second article of a more general nature deals with the issue of the periodisation of Frisian. Before De Haan’s article, there had already been some debate about the periodisation of Frisian and about the question whether Old Frisian is really “Old”, seeing that it is contemporaneous with Middle Dutch and Middle English. De Haan frames the discussion by excluding the periodisation of Scandinavian languages from the discussion so that the conclusion seems inescapable that Old Frisian should be considered to be Middle Frisian. He was criticized in Versloot (2005). Versloot (2005:259-260) pointed out that Old Frisian may be chronologically out of line with Old High German and Old English, but not with Old Swedish and Old Norwegian.

The more important question is whether Old Frisian is typologically more similar to Old or to Middle Germanic languages. Here, too, De Haan frames the discussion by concentrating on a comparison with Old High German and Old Saxon. Old High German is the most

3 De Haan’s qualification “in principle” refers to the fact that the provincial authorities may grant schools dispensation from the obligation to teach Frisian. This applies to regions within the province such as De Stellingwerfen, where the local dialect is not Frisian but a variety of Saxon with Frisian adstratum.

conservative member of the group of Old Germanic languages, so that even Old English would appear to be a Middle language compared with it, let alone Old Frisian. In fact, Versloot pointed out that some of De Haan's typological criteria, when applied to Old English, would lead to the conclusion that it should be considered a Middle language. Versloot then goes on to show that the oldest Old Frisian material is typologically similar to Old English, whereas the later Old Frisian texts share many characteristics with Middle Germanic languages. Versloot chooses Old English as the point of comparison since, typologically speaking, it is the closest relative to Old Frisian (Nielsen 1981).

3. *The syntactic articles (chapters 3 through 10)*

De Haan's syntactic articles do not suffer from the sort of weaknesses which I pointed out in his two articles of a more general nature. Quite the contrary: they are excellent. They are well written, well argued, and interesting to both the Frisian philologist and to the non-Frisian specialist in theoretical syntax. In fact, De Haan has a gift for pointing out the relevance of Frisian facts for the theory of grammar.

The first syntactic article is an overview article entitled "Syntax of Old Frisian", showing De Haan at his best, synthesizing insights from the literature, pointing out the relevance of facts and making clear what the research agenda for Old Frisian syntax should be like. This article is reprinted from the *Handbook of Frisian Studies*, with one difference: glosses have been added to the Old Frisian examples. This is in itself a good thing, since many articles on Old Germanic languages are only understandable to specialists, as their authors stubbornly refuse to gloss their examples and thus share their expertise with others. It is a pity, therefore, that De Haan's added glosses exhibit some mistakes. In some cases, particle-verb combinations have not been properly lined up, as in (6), where *op ia* has been lined with "give up", instead of "up give", which wrongly gives the suggestion that *op* means "give" and *ia* means "up", see also (31, 33). In example (10), the pronoun *se* has not been glossed. In addition, *by vrow toe* has been lined up with "to (this) lady", suggesting that *toe* means "lady". Another unclear gloss is found in (18) where *achma. ther on* has been glossed as "must one thereon". That gloss fails to express that *achma* is a contraction of the verb *ach* 'ought' and the impersonal pronoun *ma* 'one', and *ther* is incorrectly lined up with "one", suggesting the one is the translation of the other. In (21), *naet in schelma naet* has been lined up with "one not" instead of with "not". The worst gloss is in (26):

- (26) sa onwarde thi. [[ther] mat
 so answersubjunc the (one) REL
 [him] to askie...
 one it demand...
 'so should he answer on whom it is claimed ...'

It suggests that *ther* means “one”, but *ther* is actually the relative particle. The abbreviation for the relative particle has been lined up with *mat*. But *mat* is a contraction of the two pronouns *ma* “one” and *t* “it”. The gloss for *to* “to” is absent. It is unclear why a dot has been inserted after *thi*. Apparently, the faulty gloss is the result of shift and omission. Of course, specialists will see through this, but others will not. Glosses rely on the convention that the meaning of a word is represented by what is directly below it in the gloss; not adhering to this convention reduces the glosses’ informational value and is a source of potential misunderstanding. All this could have been avoided by applying the Leipzig gloss rules⁴ and checking up on the glosses.

However, this minor point should not detract us from the overall excellence of De Haan’s syntactic articles. Articles 4 through 10 deal with syntactic issues, without being overview articles, and they are listed below:

4. *Finiteness and verb fronting*
5. *More is going on upstairs than downstairs: Embedded root phenomena in Frisian*
6. *The Imperativus-pro-Infinitivo*
7. *Two infinitives: ‘prate’ and ‘praten’*
8. *The verbal complex*
9. *The third construction*
10. *Complementizer agreement*

Finiteness and verb fronting, (with Fred Weerman) scores the important point that verb movement in Germanic is not triggered by finiteness (or Tense), seeing that it applies in clauses in Frisian which are non-finite and not tensed. Instead, it is argued that AGR is what triggers verb-movement, on the basis of facts involving the Frisian Imperative-pro-Infinitive construction (IPI). According to Google Scholar, this is

4 They can be found at the following address: <http://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php>.

De Haan's most quoted syntactic article, though it must be added that Google Scholar is still far from perfect since it does not distinguish, for example, between various authors having the same name.

More is going on upstairs than downstairs: Embedded root phenomena in Frisian analyses in great detail the empirical properties of embedded sentences introduced by the complementizer *dat* 'that', which have the grammatical form of root sentences (abbreviated as ECV₂, from "Embedded, Complementiser, Verb-Second"). It is shown that such embedded clauses are defective in their relation to the matrix clause in that they cannot participate in syntactic processes such as preposing, bound variable binding, topicalisation and extraction of question words and topics. Such clauses have a relation with their matrix clause which is not syntactically but paratactically mediated, although we do not know what parataxis exactly is, beyond being some sort of 'syntax' of discourse which ties utterances together into a coherent whole. In addition, De Haan also briefly discusses embedded clauses without complementiser which have the appearance of root clauses and which are syntactically integrated into one structure with their matrix predicate, thus allowing bound variable binding, extraction of topics and question words and preposing. What complicates matters is that the combination of matrix predicate + subject behaves or may behave as a parenthetical. He also points out the presence of these clause types in German.

The article entitled *The Imperativus-pro-Infinitivo* deals with the question how the subordinate IPI should be distinguished from the coordinate IPI. De Haan argues convincingly that the IPI does not involve coordination, that both types of IPI are subordinate and that they should be distinguished on the basis of the adjunct/argument asymmetry. The article argues for a rather peculiar theory of control: according to De Haan, IPIs do not involve ungoverned PRO but a variable bound from the SPEC of CP and licensed by the preposed verb. He does so partly on the basis of the distinction between the following two sentences:

- (38) a. de plysje soe him opslute om my te beskermjen
the police would him lock up in order to me protect
'the police would lock him up in order to protect me'
- b. de plysje soe him opslute en beskermje my
the police would him lock up and protect me
'the police would lock him up and protect me'

Note incidentally that the gloss to (38a) incorrectly lines up the object pronoun *my* with ‘order’. According to De Haan, the IPI in (38b) cannot have an arbitrary interpretation whereas the infinitive introduced by *om* ‘for’ can. De Haan takes that to be a problem for a control approach. However, it is possible to construct IPIs with an arbitrary interpretation:

(38') de plysje soe him opslute mei it doel en beskermje my
 the police would him lock up with the aim and protect me
 ‘the police would lock him up and protect me’

(38'') it plan en ferhúzje nei Ljouwert ta doocht net
 the plan and move to Ljouwert to be.ok not
 ‘the plan to move to Ljouwert is no good’

Thus, the possibilities for control depend in part on the properties of the higher structure in which the controlled clause is embedded; there doesn't seem to be any need for a bound variable analysis of the subject of IPI clauses.

The article *Two infinitives: 'prate' and 'praten'* scores the important point that infinitives ending in *-e* can behave externally as nominalisations while having the internal syntax of VPs. This contrasts with infinitives in *-en* (gerunds), which have the internal syntax of NPs as far as Case assignment is concerned; the sentences are slightly adapted from De Haan's (36a) and (40a):

- (1) Nominalised infinitive in *-e* compatible with object NP,
 whereas the one in *-en* is not.
- (1a) Dizze wedstriid **winne** wie slimmer as him ferlieze
 this game win was worse than it lose
- (1b)*Dizze wedstriid **winnen** wie slimmer as him ferlieze
 this game win was worse than it lose

These facts suggest that the two nominalised infinitives differ mainly with respect to the ability to assign Case.

De Haan disagrees with Kalma about certain grammaticality judgments. In such cases, a corpus investigation may shed more light on the problem, since self-reports about grammaticality judgments are not always reliable: even linguists have been known to report grammaticality judgments which are at variance with their actual linguistic behaviour.

The eighth article, *The verbal complex*, deals with the intricacies of the Frisian and Dutch verb clusters. De Haan's position is that clusters without to-infinitives are taken from the lexicon as base-generated complex verbs, whereas verbs preceded by *to* are extraposed. The arguments are involved but empirically convincing, although conceptually one may ask what prevents verb-raising to apply to bare infinitives if it is allowed for to-infinitives anyhow. Furthermore, the rule creating complex verbs in the lexicon is not specified: if it was specified, in what way would it differ from a transformational analysis? Finally, dialects exhibit word orders in clusters without *te* which are equally complex as the Frisian word orders with *te*. Does that imply that those dialects have extraposition of bare verbs (that is, without *te*)?

The article also contains a section on passivisation which is somewhat unrelated to the article's main subject, that is, word order in the verbal cluster. That section contains interesting data on passive complex clusters involving verbs of causation and perception. Sometimes, the data warrant further inquiry, since it is not very likely that self-reporting such subtle data is reliable. Thus I doubt that the following judgments are correct, but that can only be decided by consulting corpora:

(66a)	Der	wurdt	wol	gauris	yn	'e tún	wurkjen	sjoen
	there	is		often	in	the garden	work	seen
(68b)*	Hy	lit	it	hûs	troch	my	boud	wurde
	he	lets	the	house	by	me	built	be

Furthermore, De Haan follows Zubizarreta in treating the causative verb as a syntactic affix without noting that this rather voids the meaning of the concept 'affix'. It raises the conceptual question why, thinking the other way around, causative affixes cannot be analysed as incorporated verbs. Put differently, De Haan/Zubizarreta takes the surface model for Italian data and grafts it as a deep structure model onto Frisian. Why can't the surface model for Frisian data be grafted as a deep structure onto Italian? Come to think of it, the notion affix only makes sense in PF. A 'syntactic affix' is an abomination, unless properly defined and providing interesting insight into otherwise obscure data. To end on a positive note, of course we want a model doing justice to both the Italian and Frisian data.

The third construction is a rather theoretical article. Empirically, it makes clear that IPP is not an intrinsic property of the third construction, since Frisian has the third construction without having IPP. The third

construction is a mix of verb-raising and extraposition, in which verbal arguments may appear in the extraposed complement as well as to the left of the governing auxiliary verb. An example is provided below:

- (1) Omdat er **my** miende **dat** **ferbiede** te kinnen
 because he me thought that forbid to be able

The indirect object of *ferbiede* ‘forbid’ occurs to the left of the auxiliary verb *miende* ‘thought’, whereas the direct object *dat* ‘that’ occurs to the right. This is reminiscent of Verb Projection Raising in Flemish dialects, except that those have it with modal auxiliaries as well. I noticed third constructions are already present in the work of Waling Dijkstra (19th century), so if it is an interference from Dutch, it must be an old one.

I note at this point that the articles have been reprinted without bibliography. The bibliographies have been merged and put at the end of the book. I find this a pity, because I remembered De Haan referred to Den Dikken in one of his articles, but I didn’t remember in which. Had the bibliographies been present at the end of each article, I could simply have inspected these. Now I cannot find out in which article De Haan refers to Den Dikken, without having to re-read all the syntactic articles. On a more rational note, joining bibliographies destroys useful information; it destroys the handy overview of references which De Haan used for each individual article. So I would recommend against this practice. As for space considerations, it hardly saves any space. A few pages more or less in a book of 384 pages will be allowable.

The last syntactic article is “Complementizer agreement”. It argues convincingly that complementiser agreement is indeed complementizer agreement in the 2SG and that the relevant facts cannot be accounted for by a clitic analysis such as proposed by Van der Meer (1991).

4. *Articles on language contact*

Articles 11 through 15 deal with language contact, more specifically, with interference from Dutch in the grammar of Frisian. The titles of the articles are listed below:

11. *Grammatical borrowing and language change: The dutchification of Frisian*
12. *Frisian language changes*
13. *Recent changes in the verbal complex of Frisian*

14. *Contact-induced changes in Modern West Frisian*
15. *On the (in-)stability of Frisian*

Grammatical borrowing and language change: The dutchification of Frisian: this article presents two claims. With respect to morphology, it is argued that no endings are borrowed from Dutch in case Frisian *kafeeke* becomes *kafeetsje* on the analogy of Dutch *cafétje*. This change takes place after vowels. The change can be described internal to Frisian, since the suffix *-tsje* independently exists in Frisian: it just widens its scope. However, although De Haan hardly addresses the issue, it is undeniable that Frisian *-tsje* is widening its scope under the influence of Dutch, even though, as De Haan notes, we don't know why Dutch manifests its influence in this particular morphological subdomain, and not in other domains where Frisian has *-ke*. Thus De Haan notes that *hûske* is not (yet) becoming *hûsje* on the analogy of Dutch *huisje*. To sum, De Haan is right in his criticism of those who, not being pure linguists, loosely talk about borrowing bound morphemes. Nevertheless, an expert linguist like De Haan may be expected not just to criticise non-specialists but also to provide some new insight into these phenomena: sharing daring or exploratory analyses entails that they become easy for others to criticise, and it involves a weakening of one's position, argumentatively speaking, but it is an essential ingredient of working on the frontiers of knowledge.

The article also argues that the Frisian verb cluster not just borrows the Dutch order, seeing that Interference Frisian also testifies to word orders which are found neither in Frisian nor in Dutch. Here De Haan arrives again at a negative conclusion: there is no syntactic borrowing in the sense of borrowing the Dutch rules. However, I would say that what gets borrowed are the Dutch lexical specifications for word order, which the Frisian auxiliaries may make use of, alongside the originally Frisian specifications for word order. Thus, a Frisian auxiliary may either have its Frisian word order specification or the Dutch one. If one verb in a cluster chooses the Dutch specification, and another the Frisian one, then mixed orders are the result. This goes a long way towards explaining the wild variation in word order reported by Koeneman & Postma (2006). The correlation with IPP follows from the assumption that the verb's syntactic specifications are borrowed as a whole, where frequency considerations play a role as well. This may provide support for a bifurcation between the specification of functional or syntactic characteristics and phonological form. Of course, this is a speculation, but speculation belongs to science just as criticism does.

Frisian language changes is an interesting article. In it, De Haan discovers and analyses new data involving Interference Frisian from the inquiry of the Society for Dutch dialects (*Stichting Nederlandse Dialecten*). The focus is therefore on the data, not so much on the faults in other people's analyses. De Haan shows that the degree of interference increases with every generation. Although he doesn't provide statistics, most of the changes are significant per generation when checked with Fisher's Exact Test.⁵ His data also indicate that the Dutch anaphor *zich* is absent in the oldest generation, and on the rise in every successive generation. The oldest generation consists of people born before 1916.

To this we may add the following observation: *zich* is also found in 18th century Frisian, for example in the work of the literary author Durk Lenige. This makes it clear that Dutch interference is not something belonging to the 20th century. As long as there have been bilingual Frisians, there has been Interference Frisian. The same applies to the Dutchism *oait* for *ea* 'ever' and *noait* for *nea* 'never'. These entered the language around 1700, in the 18th century *ea* and *nea* were obsolete, but they were revived again in the written language by the adherents of the Frisian language movement. It is clear that the percentage of speakers of Interference Frisian has been on the rise in the 20th century. One may speculate that there have been fluctuations in the percentage of speakers of Interference Frisian, depending on socio-economic circumstances.

Recent changes in the verbal complex of Frisian discusses in more detail word order in the verbal cluster in Interference Frisian. It is argued that Interference Frisian involves a grammatical subsystem in its own right.

Contact-induced changes in Modern West Frisian presents an overview of the types of interference that take place in various domains of the grammar. De Haan follows Chomsky in assuming that new data, in language acquisition and language change, do not come with grammatical properties associated with them. Thus, Interference Frisian is not the result of Dutch grammar influencing Frisian grammar, but it is the result of raw Dutch data which are somehow being used as input to a newly constructed Frisian grammar, that is Interference Frisian. The Frisian data are apparently too low in frequency (either absolutely or relatively in comparison with Dutch) to be used by the language learners for the construction of a grammar of Standard Frisian. Thus Interference

5 On the internet: <http://www.langsrud.com/fisher.htm>.

Frisian is the result of incomplete second language acquisition.

On the (in-)stability of Frisian is a devastating criticism of Gorter and Jonkman (1995), which presents a large-scale survey on the position of Frisian. Some quotes from De Haan's article: "Notably missing from this list of interested parties [a list presented by Gorter and Jonkman] are scientists. Or maybe this really is not so notable at all, and the study has no scientific pretence whatsoever ... there is no scientific debate ... TYF94 has delivered so little in spite of sizable investments ... The study seems to have occurred in absolute isolation." Although one may disagree about the way he phrased it, De Haan's criticism is rational and valid. This is confirmed by the fact that Gorter and Jonkman never replied to De Haan's criticism, as they would surely have done if they had disagreed.

5. *Articles on phonology*

Articles 16 through 18 deal with phonology, and their titles are listed below

- 16. *Nasalization and lengthening*
- 17. *Monophthongs and syllable structure*
- 18. *A lexical theory of schwa-deletion*

In these articles, De Haan argues for improvements on the phonological analysis of certain phenomena, generally taking Visser's work as his starting point. *Nasalization and lengthening* argues that nasalisation and lengthening should be considered to be separate processes. Somewhat surprisingly, De Haan chooses to make use of a complicated theory according to which a schwa does not define a syllable but "an appendix to a syllable" (an idea from Kager and Zonneveld) in order to explain that lengthening may apply in nasalised vowels with primary stress such as *finster* and those without primary stress such as *útfynst*. Of course, this makes one wonder whether 'being an appendix to a syllable' is just a complicated metaphor, which replaces formalised restrictions following the logic of the chosen theory and framework. Put differently, this whole idea of appendices is conceptually unattractive.

Empirically, De Haan stresses that such lengthening occurs normally on nasalised vowels with primary stress, as is testified to by the contrast between *provinsje* (lengthened) and *provinsjaal* (not lengthened). However, it is obvious that primary stress is not what is at issue. Clearly, stress is at issue. Lengthening correlates strongly with stressed nasalised vowels,

regardless of whether they are primarily or secondarily stressed. As far as I could see, this accounts for all the relevant examples which De Haan accounts for. Some exceptions, like *Finsk* (no lengthening), need to be treated by De Haan as exceptions as well. If this is correct, a much simpler analysis is called for.

Monophthongs and syllable structure argues for a phonotactic distinction between monophthongs: those which show a ‘length’ opposition (De Haan’s A-vowels) and those which do not (B-vowels). This is independent of phonetic length, and corresponds to the distinction in the Dutch vowel system between tense and lax vowels. The A and B vowels have different distributional properties: A-vowels must occur in open syllables whereas B-vowels must be followed by a consonant belonging to the same syllable. Furthermore, A-vowels can be followed by no more than one non-coronal consonant whereas B-vowels can be followed by two such consonants. Thus the distinction between these two vowel types parasitizes upon a distinction in the syllable’s consonantal skeleton. Perhaps it can even be viewed as a harmony process.

A lexical theory of schwa-deletion deals with the distribution of nasalised vowels and syllabic consonants. The discussion with Visser (1997) is somewhat inconclusive, as De Haan notes, because of differing judgments and different empirical coverage.

To sum up, this collection of selected articles by De Haan provides both the Frisian specialist and the interested linguist with excellent and well-written research in Frisian linguistics. The articles presuppose a background in generative grammar, but they are also understandable for non-generativists. The empirical data are always interesting, the theory challenging. This work is perhaps not a *monumentum aere perennis*,⁶ because nothing in science is, but it will certainly remain relevant and useful for many years to come.

Acknowledgements

For comments and discussion I would like to thank Alex Riemersma.

6 “A monument more lasting than bronze” (Horace, Odes, 3:30).

References

- Gorter, D. & R. Jonkman (1995) *Taal yn Fryslân op 'e nij besjoen*. Fryske Akademy, Ljouwert / Leeuwarden.
- Hoekstra, E. (2011) *Measuring the decline of generative grammar*. Ms, Fryske Akademy, Leeuwarden.
- Koeneman, O. & E. Postma (2006) *Veranderingen in Friese werkwoordclusters*. *Nederlandse Taalkunde* 11, 124-145.
- Meer, G. van der (1976) *The phonological interpretation of nasality in Frisian reconsidered*. *Us Wurk* 25, 51-62.
- Meer, G. van der (1977) *Frisian breaking, a hypothesis about its historical development*. *Us Wurk* 26, 9-24.
- Meer, G. van der (1979) *External sandhi in Frisian*. *Us Wurk* 28, 138-154.
- Meer, G. van der (1985) *Frisian 'Breaking'. Aspects of the Origin and Development of a Sound Change*. Dissertation, University of Groningen.
- Meer, G. van der (1991) *The 'conjugation' of subclause introducers, Frisian -st*. *NOWELE* 17, 63-84.
- Munske, H.H. In *Zusammenarbeit mit: N. rhammar, V.F. Faltings, J.F. Hoekstra, O. Vries, A.G.H. Walker and O. Wilts* (2001, eds) *Handbuch des Friesischen. Handbook of Frisian Studies*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Nielsen, H.F. (2005) *Old English and the Continental Germanic Languages*. Second edition. Institut für Sprachwissenschaft, Innsbruck. [First edition 1981.]
- Versloot, A.P. (2005) *Why Old Frisian is still quite old*. *Folia Linguistica Historica*, XXV/1-2, 253-298.
- Versloot, A.P. (2008) *Mechanisms of Language Change. Vowel Reduction in 15th Century West Frisian*. Dissertation, University of Groningen.
- Visser, W. (1997) *The Syllable in Frisian*. Dissertation, Free University, Amsterdam. HAG, The Hague.

Volkert F. Faltings (2010) Etymologisches Wörterbuch der Friesischen Adjektiva

Berlin-New York: Walter de Gruyter GmbH

Anne Tjerk Popkema (Groningen)

Mitte 2010 erschien das *Etymologische Wörterbuch der friesischen Adjektiva* von Volkert Faltings (im Nachfolgenden: EWFA). Faltings, der seine Arbeit seinem Lehrer, dem Kieler Frisisten und Nordisten Dietrich Hofmann (1923-1998) widmete, begann mit dem EWFA in den neunziger Jahren, nachdem er festgestellt hatte, dass friesische Belege im 1993 von Heidermanns veröffentlichten *Etymologischen Wörterbuch der germanischen Primäradjektiva* fast durchgehend fehlten (Vorwort, S. VII). Das EWFA ist teilweise als eine Ergänzung aus der Sicht des Friesischen zum Heidermannsschen Wörterbuch zu betrachten, und somit lehnt sich das EWFA dieser Arbeit konzeptionell eng an (Einleitung, S. 1); von der Konzeption her ebenfalls vergleichbar ist das *Vergleichende und etymologische Wörterbuch der germanischen starken Verben* (Seebold 1970). Überdies gilt das EWFA als ein Versuch, die von der Frisistik gelassene Lücke innerhalb der germanischen etymologischen Sprachwissenschaft teilweise zu füllen. Das 2005 erschienene *Old Frisian Etymological Dictionary* (Boutkan/Siebinga) kann ja 'nur ein erster Notbehelf sein' (Vorwort, S. VIII).¹ Dem Vorwort folgt die Einleitung, in der die Konzeption sowie der Aufbau der Wörterbuchartikel erläutert werden. Sehr hilfreich ist der 'Systematische Teil' (S. 19-53), in dem Faltings, gemäß den von Heidermanns 1993 identifizierten sechs Bildungstypen, jedes im EWFA verzeichnete friesische Adjektiv nach seinem Wortbildungstyp und unter Berücksichtigung seiner Verbreitung unter den germanischen Sprachen, auflistet. Die im Wörterbuch verwendeten Abkürzungen (S. 55-64) und das Literaturverzeichnis (S. 65-99) schließen den einleitenden Teil des EWFA ab. Der Umfang des Literaturverzeichnisses (schätzungsweise 700 Publikationen) illustriert, wie umfassend Faltings Kenntnisse des Forschungsstandes der germanischen Etymologie sind, wie ausgezeichnet er sich auskennt mit sämtlichen Quellen der friesischen Mundarten und wie stark untermauert seine Rekonstruktionen sind. Was die frisistischen

1 Das OFED wurde mehrfach kritisch besprochen, vgl. z.B.: Seebold in *Us Wurk* 54 (2005), S. 202-205; Liberman in *Trefwoord* (2006) (<http://www.fryske-akademy.nl/nl/fryske-akademy/utjeften/trefwoord/jaargang-2006/old-frisian-etymological-dictionary/>); Popkema in *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 63 (2007), S. 291-296

Publikationen betrifft, scheint die Orientierung übrigens stärker auf dem ‚deutschen‘ als auf dem ‚niederländischen‘ Zweig der Frisistik gelegen zu haben: Sprachquellen wie Wörterbücher und Editionen zum Nordfriesischen sind bis zum Jahre 2009 berücksichtigt, während die modernen (d.h. nach 2000 erschienen) Publikationen zum Westfriesischen sich auf die etymologischen Aufsätze des Kieler Professors Jarich Hoekstra beschränken. Auch wenn sich dies aus der persönlichen Situation des Verfassers leicht erklären lässt, hat es wohl dazu geführt, dass mehrere moderne Wörterbücher und Texteditionen zum Mittel- und Neuwestfriesischen unberücksichtigt geblieben sind. Ich erwähne: das *Eilander wezzenbúek / Woordenboek van het Schiermonnikoogs* (Dyk/Visser 2002; Faltings verwendete für das Schiermonnikoogsch die knappe *Wezzenlist fan it Schiermonnikoogs* (Fokkema 1968)), *De Burmania-sprekwurden* (Van der Kuip 2003 (Diss.); Faltings verwendete *De sprekwurden fen Burmania (1614)* (Brouwer/Sipma 1940)) sowie *Frysk fan 1550 oant 1801. Oanfollings* (Breuker 2008: Eine Edition bisher noch unveröffentlichten frühneuwestfriesischen Sprachmaterials) und letztlich das vierbändige *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* (Philippa e.a. 2003-2009), das ebenfalls zahlreiche alt-, mittel- und neuwestfriesische Formen bei den Etymologisierungen anführt. Auffallend ist übrigens, dass ebenfalls das 2006 von Sjölin herausgegebene *Etymologische Handwörterbuch des Festlandnordfriesischen* weder im Vorwort noch im Literaturverzeichnis erwähnt wird. Im Vorwort (S. VII) erwähnt Faltings noch, dass er leider das *Altfriesische Handwörterbuch* (Hofmann/Popkema 2008) nur in Einzelfällen heranziehen konnte, weil es erst nach Fertigstellung des Druckmanuskripts erschien. Es ist jedoch fraglich, ob diese Quellen zu neuen Einsichten oder sogar neuen Lemmata geführt hätten. Vermutlich kaum. Auch wenn Faltings sich nicht immer der neusten Publikationen hinsichtlich des Mittel- und Neuwestfriesischen bedient hat, überzeugen doch seine Rekonstruktionen, und es lassen sich nur mit viel Mühe Lücken (und wenn, dann lediglich Hapaxe oder Adjektiva aus schlecht erschlossenen Quellen, siehe unten) auffinden. Seine weitläufige Dokumentation ist also umfassend genug.

Nach den einleitenden Abschnitten folgt der Hauptgegenstand des EWFA: der Wörterbuchtext. Es wird hier ein relativ kurzes, jedoch exemplarisches Lemma geboten, damit dem Leser ein Eindruck der Wörterbuchartikel und des vom EWFA Gebotenen, vermittelt wird:

Hm 321 **īd(a)la-** (*ei-?*) ‘wirkungslos’ *V/K? (§ 15, 116)

F AFR aofr. *īdle* adv. ‘leichtfertig’ (R₁)
 awfr. *īdel* ‘töricht, nichtig’ (D)

INF	frühfa. <i>idjel</i> , <i>ydjel</i> 'rein, lauter' (ca. a. 1600, Kat. 65, 69)
FNF	ält. ngos. <i>iddel</i> 'lauter' (ca. a. 1745, JG 195) str. <i>iddel</i> 'rein, lauter' (ca. a. 1600, Kat. 65, 69)
OFR	wang. <i>iidel</i> 'eitel, lauter' (FA 1,95, HEN 269)
WFR	frühnwfr. <i>ijdel</i> /-i:-/ 'ijdel, ledig, nietig; gering' (GJ 222) nwfr. <i>idel</i> 'onoverdacht, oppervlakkig, betekenisloos; hol, leeg; ongebruikt; vergankelijk, vluchtig; lichtzinnig, pronk-ziek' (WFT 9,187) hind. <i>idel</i> 'ijdel' (GB 77) schierm. <i>ydel</i> 'ijdel' (DF 51)
-nassjō-	AFR <i>īdelnisse</i> (<i>īdelnese</i>) f. 'Eitelkeit, Nichtigkeit' (D [Ahlsson], J, Ro [Ahlsson]), WFR nwfr. <i>idelens</i> 'zinloosheid, nietswaardigheid; lichtzinnigheid, wuftheid; eigenwaan, hoogmoed; pronkzucht' (WFT 9,187f.); vgl. Ahlsson 112.
-haidu-	WFR nwfr. <i>idelheid</i> 'zinloosheid, nietswaardigheid; lichtzinnigheid, wuftheid; eigenwaan, hoogmoed; pronkzucht' (WFT 9,187f.)
-ōja-	WFR nwfr. <i>idelje</i> swv. 'verijdelen, doen mislukken' (WFT 9,188)
Bel	Westgerm.: E ae. <i>īdel</i> , S as. <i>īdal</i> , N anl.. <i>īdel</i> , D ahd. <i>ītal</i> .
Germ	Ob und inwieweit mnd. <i>īdel</i> 'eitel, tōricht, leer und/oder mnl. <i>īdel</i> 'eitel, vergeblich' auf die fries. (insbesondere neufries.) Formen eingewirkt haben, bleibt unklar: sonst PFR * <i>īdel</i> .
Idg	Zu der Verbalwurzel idg. * <i>ei-</i> 'gehen'? Oder altes Kompositum mit dem pronominalen Element idg. * <i>ī-</i> im Vorderglied? Vgl. dazu resümierend Heidermanns (Hm 321).
Lit	Delbrück 1907: 136; Falk/Torp 1909: 3; Franck/van Wijk 1949: 272; Pokorny 1959: 12; de Vries 1992: 277; Kluge/Seebold 2002: 237; Boutkan/Siebenga 2005: 191.

Eine kurze Erörterung: Die Kopfzeile zeigt die entsprechende Seite im Heidermannsschen Wörterbuch sowie seine germanische Rekonstruktion. Es folgen eine sehr knappe Bedeutungsangabe, Angaben zum Bildungstyp (in diesem Fall gibt es nach Faltings offenbar zwei Bildungsmöglichkeiten, entweder mit anlautendem *ī-* oder *ei-*). Schließlich wird auf den entsprechenden Abschnitt des Systematischen Teils verwiesen (wegen der beiden Bildungsmöglichkeiten ist in diesem Fall ebenfalls auf zwei verschiedene Abschnitte verwiesen worden). Es folgt, unmittelbar nach der Kopfzeile, der 'friesische Teil', in dem sämtliche friesischen Varianten des Hauptstichwortes erwähnt und zeitlich sowie dialektgeogra-

phisch klassifiziert werden. Faltings erwähnt für jede friesische Mundart die Quelle oder das Wörterbuch, der bzw. dem er die Bedeutungsangaben entnommen hat. Dem 'friesischen' Abschnitt folgen Informationen zu den überlieferten Adjektivableitungen. Schließlich folgt ein 'germanischer' Teil, der Kognaten aus den übrigen germanischen Sprachen sowie Kommentare zu den germanischen und indogermanischen Rekonstruktionen bietet. In diesen Kommentaren zeigt sich auch, 'inwieweit der Autor sich den Etymologien der zitierten Abhandlungen anschließt' (Einleitung, S. 17). Die letzten Zeilen enthalten zum Lemma relevante Literaturhinweise. Das EWFA schließt mit mehreren Indices. Im ersten Index (S. 627-631) sind die in den Kopfzeilen der Wörterbuchartikel erwähnten germanischen Rekonstruktionen verzeichnet; der Gesamtzahl dieser Hinweise kann man entnehmen, dass das EWFA ungefähr 400 Hauptlemmata zählt. Die übrigen Indices (S. 632-690) sind den 26 (!) im EWFA berücksichtigten alt- und neufriesischen Mundarten gewidmet; gerade weil diese so zahlreich sind, wäre es dem Benutzer übrigens eine Hilfe gewesen, wenn im oberen Seitenrand des Indexteils die betreffende Mundart erwähnt worden wäre. Übrigens weicht Faltings mit seiner impliziten Periodisierung des Westfriesischen von der gängigen ab, indem er Index 6.1 mit der Überschrift "Frühneuwestfriesisch (ca. a. 1550-1665)" versieht (wobei 1665 wohl in Beziehung zum Todesjahre Gysbert Japix (1666) zu bringen ist) und Index 6.2 lediglich als "Neuwestfriesisch" (implizit also: 1665-heute) bezeichnet; als Periode des Frühneuwestfriesischen – gelegentlich auch als Mittelfriesisch bezeichnet – gilt traditionell 1550-1800. Das EWFA bedeutet für die etymologische Forschung des Friesischen einen unermesslichen Schritt vorwärts. Für seine Riesenleistung gebührt Faltings seitens der Frisistik großer Dank, und es ist sehr zu hoffen, dass die Institute der Frisistik sich zu weiterer etymologischer Erforschung des Friesischen herausgefordert fühlen – es würde ihre Position innerhalb der germanischen Sprachwissenschaften beträchtlich verstärken. Diese Besprechung schließt mit einigen Ergänzungen zum Bestand der im EWFA verzeichneten Primäradjektiva. Die Angaben sollten keineswegs als Illustration vermeintlicher Unvollständigkeit interpretiert werden; sie sollen lediglich Andere ermuntern, sich mit der Etymologie des Friesischen zu beschäftigen. Das, so meine ich, ist völlig im Sinne des EWFA.

- afr. *fāle*² (oder *fal*?) 'schrecklich': Nur einmal, in einem altwestfriesischen Amtseid (Handschrift J) erhaltenes Adjektiv (*hit ne se datter mede een grate fale faede mede byfalla mueghe*, es sei denn, es könne

2 Die Adjektiva werden hier in der Form mit der sie im *Altfriesischen Handwörterbuch* als Hauptstichwort erscheinen, aufgelistet.

dadurch eine heftige, schreckliche Fehde ausbrechen' (Buma/Ebel (1977), S. 630-631)). Buma (1996) s.v. *fāle* knüpft an ae. *ælfæle* 'verderblich, schrecklich', an. *fæla* 'erschrecken', *fælinn* 'furchtsam', mhd. mnl. *vālant* 'Teufel' an. Nicht in Heidermanns (1993).

- afr. *krol* 'mit krausem Haar': Zweimal (auch als *krul*) belegt im Altwestfriesischen, jedoch lediglich attributiv zu Personennamen: *crulla Douwa* (O I, nr. 149) und *krolle Gerryt brouwer* (SnR 3871). Möglicherweise aus dem Mnd. oder Mnl. entlehnt. Nicht in Heidermanns (1993).
- afr. *kūth* 'bekannt': Häufig (ebenfalls in Komposita) belegtes Adjektiv, sowohl in altwest- als auch in altostfriesischen Quellen. Zu der Etymologie vgl. Boutkan/Siebinga (2005) s.v. *-kanna*. Nicht in Heidermanns (1993).
- afr. *lē³* 'leer': Nur einmal belegt, in einer jungen Kopie (17. Jh.) einer altwestfriesischen Urkunde d.J. 1464 (O II 62), wo es bezüglich der Kompensation nach einer Erschlagung heißt: *so sal hy hem deer leer in halda* 'so soll er sich davon fern halten'. Falls es sich hier um eine Entlehnung aus dem Mhd. handelt, so ist das Wort wohl über das Mnd. (vgl. Lasch/Borchling (1928-) s.v. *lere*) ins Altwestfriesische gelangt. Vgl. Heidermanns (1993) s.v. *læzi*.
- afr. *lonk* (Bedeutung unklar): Nur einmal, als Teil eines Epithetons zu einem Personennamen, belegt: *Dowe Gosse zin lonck omme tuut* (afr. *tūt(e)* ist pej. für Kopf oder Mund, etwa 'Schnauze'). Vielleicht zu (östl.) mnl. *lonke, lunke, vlek, smet; klodder, rochel* (vgl. Verdam (1932), s.v. *lonke*). Weil im Neuwestfriesischen die adjektivische Konstruktion vom Typ *smoarch om 'e mûle, read om 'e holle, smel om 'e kop, skjin om 'e noas* (vgl. Hoekstra (2003) sehr geläufig ist, wäre in diesem Fall wohl an ein Adjektiv afr. **lunk, lonk* zu denken, etwa mit der Bedeutung 'schmutzig' oder 'geifernd'. Anknüpfung an mnl., nnl. *lonken* 'äugeln' ist formal möglich, jedoch aus semantischen Gründen nicht überzeugend; siehe auch Popkema [2005]. Nicht in Heidermanns (1993).
- afr. *rā* 'vermögend, begütert': im sog. Westerlauwerschen Sendrecht belegt, in den Handschriften J und U, wo es heißt (gemäß J): *alsoe ra ende alsoe rike* 'so begütert und so reich' (Buma/Ebel (1977), S. 180-181). Buma (1996) s.v. *rā* knüpft an mnl. *gerāde* (Adv), *gerat*, mhd. *gerat* 'schnell, rasch' an, mit dem auch nwfr. *rêd* 'schnell, rasch' zusammenhängt. Das EWFA verzeichnet zwar nwfr. *rêd* s.v. *-hrāpa-* 'schnell, flink', bietet jedoch afr. *rā* bei diesem Lemma nicht. Zurecht, meines Erachtens, weil eine solche Verknüpfung, wie sie also Buma (1996) zu machen scheint, seman-

3 Versehentlich wurde im Altfriesischen Handwörterbuch der Superlativ allerlêrest 'allergeringst' als Derivation von *lêr* angesetzt; die Form ist jedoch als Derivation von *lêrest* (unregelm. Superl. zu *lîtik*) zu betrachten.

tische Schwierigkeiten bilden würde: eine Bedeutung ‚schnell, rasch‘ o. ä. würde bei diesem altwestfriesischen Beleg keinen Sinn ergeben. Es lässt sich, soweit ich weiß, in keiner der germanischen Sprachen ein Kognat mit einer der altfriesischen Fundstelle entsprechenden Bedeutung nachweisen. Nicht in Heidermanns (1993).

- afr. *brūk⁴ 'brauchbar': nur in der Derivation *unbrūk* zweimal im Altwestfriesischen belegt, in der Kollokation: (einem etwas) *unbrūk makia* 'unbrauchbar machen' (SnR 3748 und 4451). Vgl. Heidermanns (1993) s.v. *brūki*.

In den Ergänzungen erwähnte Literatur und Quellen:

Altfriesisches Handwörterbuch: D. Hofmann/A.T. Popkema, *Altfriesisches Handwörterbuch*. Heidelberg (2008).

Buma (1996): W.J. Buma, *Vollständiges Wörterbuch zum westerlauwerschen Jus Municipale Frisonum*. Ljouwert.

Buma/Ebel (1977): W.J. Buma/W. Ebel (Hgg.), *Westerlauwersches Recht 1. Jus Municipale Frisonum* (2 Bände). Göttingen (*Altfriesische Rechtsquellen* 6/1-2).

Boutkan/Siebinga (2005): D. Boutkan/S.M. Siebinga, *Old Frisian Etymological Dictionary*. Leiden/Boston (*Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series* 1).

Heidermanns (1993): F. Heidermanns, *Etymologisches Wörterbuch der germanischen Primäradjektive*. Berlin/New York (*Studia Linguistica Germanica* 33).

Hoekstra (2003): J. Hoekstra, 'Read om 'e holle en andere A[^]P[^]ADP-Verbindungen in het Fries', in: *Taal en Tongval* 15/16 (2002-2003), S. 123-142.

Lasch/Borchling (1928-): A. Lasch/C. Borchling e.a., *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. Hamburg.

O I: P. Sipma (Hg.), *Oudfriesche Oorkonden 1. 's-Gravenhage* (1927) (*Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen* 1).

O II: P. Sipma (Hg.), *Oudfriesche Oorkonden 2. 's-Gravenhage* (1933) (*Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen* 2).

Popkema [2005]: A.T. Popkema, 'Fan slokkerts, omkoalen en Douwe Lonk om 'e toet. Bynammen yn de Aldfryske boarnen'. Unveröffentlichter, während des 17. Frysk Filologekongresses (am 15. Dez. 2005 in Leeuwarden) gehaltener Vortrag; abrufbar über: http://rug.academia.edu/AnnePopkema/Talks/45099/Fan_slokkerts_omkoalen_en_Douwe_lonk_om_e_toet._Bynammen_yn_de_Aldfryske_boarnen [Stand: Sep. 2011].

SnR: M. Oosterhout (Hg.), *Snitser Recesboeken 1490-1517*. Assen (1960).

Verdam(1932):J.Verdam,*MiddelnederlandschHandwoordenboek.*'s-Gravenhage.

4 Versehentlich wurde im Altfriesischen Handwörterbuch s.v. *brūk* ein Verweis auf das Adjektiv *unbrūk* aufgenommen; dieser ist zu tilgen. Das Altfriesische Handwörterbuch sollte dafür um einen neuen (Verweis)Eintrag: "-brūk Nur in *unbrūk*" ergänzt werden.

I Nyoman Darma Putra (2011)
A literary mirror. Balinese reflections on modernity
and identity in the twentieth century

Leiden: KITLV

Rients Faber

Yn *It Beaken* nû. 1/2 fan 2008, temanûmer Kultuer en kultueroerdracht, hat de Balineeske letterkundige I Nyoman Darma Putra in artikel skreaun oer de Balineeske taal: *The Survival of the Balinese Language*. Nijsgjirrich ek foar ús is syn koartlyn ferskynde boek *A literary mirror. Balinese reflections on modernity and identity in the twentieth century*. Der sit in spanningsfjild yn de Balineeske wrâld, mei't dy mienskip yn in lytse hûndert jier tiid feroare is fan in frij sletten homogene kultuermienskip yn in iepen minderheidskultuer yn 'e republyk Yndonesië. Dat spanningsfjild fynt syn wjerslach yn de poëzij fan Balineeske dichters tusken 1920 en 2000. Opfallend is, dat dy dichters benammen publisearren yn it Maleisk en gau dêrnei al yn de Yndonesyske steatstaal.

Darma Putra syn boek is it earste Ingelsktalige boek dat wiidweidich ynformaasje jout oer de fisys fan de Balineeske dichters op harren eigen kultuer en de krêften dêr't dy kultuer oan bleat stiet.

Foar Fryslân kinne wy parallellen sjen mei de âlde Fryske doarpsmienskippen dy't de lêste fyftich jier yn harren sosjaal-ekonomysk funksjonearjen yngripend feroare binne. Noch mear as yn Fryslân is der op Bali refleksje op de eigen identiteit yn in feroarjende wrâld.

Jurjen van der Kooi (2011)
Myn herder is myn redder. Rym in Friesland / Frysk
Folksrym. Een overzicht.

Groningen: Fries Instituut / Stichting FFYRUG

Frits van der Kuip (Fryske Akademy)

Dit is in tekstedyse fan in samling folksrymkes út Fryslân, besoarge en fan kommentaar foarsjoen troch de Grinzer folkskundige Jurjen van der Kooi. It boek hat, lykas de samling sei-sprekwurden dy't Van der Kooi ûnder de titel *Alle beetjes helpen. Nederlandse, Friese en Vlaamse wellerismen* yn 'e mande mei H.L. Cox yn 2007 útjûn hat, in ienfâldich foarkommen yn A4-formaat. It materiaal yn dizze edysje is in part fan in folle grutter korpus dat Van der Kooi sûnt 1970 oanlein hat. Neffens de auteur moat dat korpus net sjoen wurde as it risseltaat fan systematysk sammeljen, mar mear as it notearjen fan byrispingen by syn jierrenlange ûndersyk nei folksferhalen. It wurd 'byrispinge' komt jin wat beskieden oan, as men sjocht hoe grut en ryk oft de samling is. Op 348 bledsiden komme mear as 1900 ferskillende typen folksrymkes foarby, te begjinnen mei it widzeferske *Suze nane poppe* en te besluten mei *Uterút, myn sang is út, Ik kin net mear betinke*. Van der Kooi hat net allinne eardere samlingen út de 19de en 20ste ieu yn syn korpus ferwurke, mar ek materiaal út eigen ûndersyk en notysjes fan oare samlers dy't him yn 'e rin fan 'e jierren taskikt binne. Dat eigen ûndersyk hâlde it befreegjen fan ynformanten en it trochwrotten fan Fryske periodiken yn.

Under folksrymkes ferstiet Van der Kooi rymkes dy't optekene binne út de orale oerlevering. Mar it giet net allinne om rymkes dy't '(...) ontsproten zijn aan die ongreijpbare volksmond' (s. ix), mar ek om rymkes dy't út de skriftkultuer (almenakken, strjitlieten, ynskripsjes ensfh.) komme of it produkt binne fan faak anonime rimelders en dy't likegoed ûnder it folk yn swang binne of wiene. Syn útgongspunt is net it komôf fan de rymkes, mar de funksje en rol yn it mûnlinge ferkear. Hawwe se dêryn in plakje fûn, dan binne it foar Van der Kooi ek folksrymkes en dêrmei dy namme wurdich.

Omdat Fryslân in meartalige provinsje is en kwa folkskultuer net op in eilân leit, komme net allinne Frysktalige rymkes oan bod, mar ek rymkes yn it Nederlânsk, Stedfrysk, Nedersaksysk of in nei it Stedfrysk oerhingjende mingtaal. Dy net-Frysktalige rymkes binne net allinne yn net-Frysktalige gebieten oerlevere, mar ek yn folslein Frysktalige,

skriuwt Van der Kooi. Persoanlik moat ik fuortdaliks tinke oan it folgjende rymke dat ik thús om 1960 hinne as folslein Frysktalich bern learde en dat ek al yn Waling Dykstra, *Van Friesland's Volksleven út 1896* stiet. By Van der Kooi is it type nr. 1746 en falt it ûnder de kategory fan de riedsels (s. 327): 'Petrus zat bij het vuur, en Poepte. / Maar Petrus poepte niet, / Zoo onfatsoenlijk was Petrus niet. (Poepte is een jongensnaam).' Hy helle fierders farianten oan út Eastermar, it Frysktalige part fan Skylge en it Amelân. Dat sa'n rymke net Frysktalich is, is foar samlers mei in kultuerhistoaryske, folkskundige hâlding lykas Waling Dykstra (en Van der Kooi sels) folslein gjin probleem. Se nimme alles op wat him foardocht, Frysk en net-Frysk.

Omdat de samling út in folkskundich perspektyf wei oanlein is, is by it opnimmen ek net sjoen nei literêre kwaliteit of moreel gehalte - kreupelrimen en de faak tige populêre skabreuze rimmen binne rom fertsjintwurdige -, mar benammen nei funksje (bgl. yn 'e sliep widzje, opfiede, leare, boartsje, pleagje) en doel- en dragersgroep (bgl. lytse bern). In fierder kritearium foar opnimmen hat de tradysje west. Sa steane der tongbrekkers yn dy't meastal gjin einrym, mar binnen- of stêfrym hawwe (bgl. nr. 0179 *Impe Pimpe Poepchinese*), of oare fêste teksten mei amper rymeleminten.

Van der Kooi beslút syn foaropwurd mei te ferwizen nei observearjend ûndersyk fan de folkskundige S.J. van der Molen yn 1960 en fan himsels yn it begjin fan de santiger jierren. It die doe bliken dat der by ôftelferskes (pofrymkes) en oare parten fan it bernespul gjin sprake wie fan fêsthâlden oan tradysje, mar krekt fan fernijing. Alhoewol't der noch in soad ferlykjend ûndersyk nei de skiednis en sprieding fan de rymkes nedich is, konkludearret er foarsichtich dat de Fryske rymkultuer in folle dynamysker aard liket te hawwen as de oant no ta oerhearskjende 'memory lane-benadering' (s. xiii) yn earste opslach tinken docht.

De edysje beslacht tweintich haadstikken, yndield neffens doel- en dragersgroep of ûnderwerp en funksje. De haadstikken binne wer ûnderferdield yn in tal paragrafen. Der binne fjouwer gruttere haadstikken dy't meiïnoar mear as de helte fan it boek útmeitsje: I. Rymkes foar lytse bern, V. Boartsje, XIII. De kalender, XVIII. Riedsels en aardichheden. Om in idee te jaan fan de rykdom fan it folksrym yn Fryslân, folget hjir in priuwke dêrút, te begjinnen mei nr. 0058.1, in knibbelferske yn it Stedfrysk, optekene yn 1908:

Din, din, doasje!
 Japik pist yn 't hoasje,
 Fen it hoasje yn de skoen,
 Japik sal it niet weer doen.

Nr. 0268, in fernijend ôftelferske, yn Dokkum optekene yn 1972:

Donald Duckje,
Zat op het krukje.
Krak zei het krukje,
Weg was Donald Duckje.

Nr. 1111, in rymke op Palmpeaske út de Stellingwerven:

Palm-palm-paosen,
't haentien wil niet raozen,
Geef hum gauw een stokkien brood,
Aanders gaot et haontien dood.

Nr. 1543.2, in 19de ieusk riedsel op snie:

Hûndertûzen douwen
Kamen 't lân delstouwen,
Hja makken fen hjar eigen kape

In lape,
Sûnder nidle, sûnder trie(d);
Ried eris, hwer't dy lape fen wier!

It boek beslút mei in wiidweidige bibliografy, in register op ynformanten en samlers en in register op plakken fan komôf. Sawol yn de bibliografy as yn de registers is by elk item oan 'e hân fan de typenûmers oanjûn hokker rymkes út hokker boarne of plak komme.

Der is gjin register op de folksrymkes sels. Wa't in beskaat rymke siket, moat te riede gean yn de wiidweidich opsette ynhâldsopjefte. Dêryn steane per haadstik en paragraaf de typenûmers mei in koarte oantsjutting fan it folksrymke.

De grutte fertsjinste fan dizze edysje leit yn de folsleinens fan it materiaal, alteast op dit momint. Van der Kooi hat eardere en resinte samlingen, yn it Frysk en net-Frysk, byinoar brocht en al dat materiaal rubrisearre. Hy hat boppedat sjen litten dat der noch hieltyd nije folksrymkes ûntsteane. Dat betsjut dat dit part fan de folkskultuer net in deade kultuer is, dat men faak konkludearje kin by it ynsjen fan folkskundige samlingen, mar in springlibbene.

Koen Zondag (2011)

Lange oanrin, koarte sprong. Twatalich ûnderwiis yn Fryslân tusken 1800 en 1980

Ljouwert: Afûk en Fryske Akademy

Peter van der Meer (Fryske Akademy)

Op 19 desimber 2009 krige Geart Vledder, âld-direkteur fan it Pedagogysk Advysburo, in eardere (digitale) ferzje fan dit boek oerlance, nammentlik de annotearre bibliografy (mei deselde titel) oer twatalich ûnderwiis yn Fryslân yn de jierren 1945-1970.

Sûnt syn beneaming yn 1969 as pedagogysk-didaktysk meiwurker oan it Pedagogysk Advysburo, hat Koen Zondag artikels en knipsels oer twatalich ûnderwiis sammele. Nei syn pensjonearring yn 1999 hat er besletten om wat mei dy samling te dwaan. Hy hat doe in grut tal titels fan boeken, brosjures, deiblêden en tydskriften byinoar swile. Om't dy titels net altyd genôch ynformaasje oer de ynhâld joegen, hat er by de measte titels in annotaasje skreaun. Zondag woe ek graach it ferbân yn en de ûntjouwning fan it twatalich ûnderwiis sjen litte.

It einresultaat is in kreas boek wurden oer it twatalich ûnderwiis yn Fryslân tusken 1800 en 1980, mei as titel *Lange oanrin, koarte sprong*. Dy titel hat er ûntliend oan de filosoof Cornelis Verhoeven, om oan te jaan dat it in soad ynspanning kostet om eat realisearje te kinnen, mar dat it resultaat faak minder is as hope en ferwachte wie. It boek mei de bibliografy fan Zondag is eins bedoeld as ferfolch op it boek gearstald troch M.K. Scholten, dat yn 1940 ophâldt: *Catalogus der Friesche taal en letterkunde en overige Friesche geschriften* (1941).

Yn 1950 waard yn Fryslân begûn mei njoggen proefskoallen, útkeazen troch de ûnderwiisynspeksje. Al rillegau waarden it twatalige skoallen: de Wet Cals fan 1955 makke it mooglik om it Frysk yn de earste trije klassen as fiertaal te brûken en as fak yn alle klassen fan it leger ûnderwiis. Yn 'e rin fan 'e jierren groeide it tal twatalige skoallen: fan 13 yn 1956 oant 84 yn 1965. Dêrnei naam it tal wer ôf, fan 79 skoallen yn 1969 oant 71 yn 1970.

Om 1970 hinne waard in grut tal skoallen fan twatalich wer ientalich, om't der gjin Frysktalige learkrêft yn de leechste klassen beneamd wurde koe, of om't de âlden harren soargen makken oer it nivo fan it Hollânsk fan 'e bern. Zondag hat in oersjoch makke fan 27 skoallen dy't op in stuit it twatalige systeem ynruile hawwe foar in ientalich ûnderwiissysteem. Hy jout dan benammen omtinken oan de lokale omstannichheden en

de persoanen en ynstânsjes (personeel en bestjoer), dy't mei dat proses anneks wiene. Neffens Zondag hawwe feroarings yn de taalkaart, fúzjes, wikselingen yn it personeel en de fraach nei de resultaten fan it Hollânsk in krusjale rol spile.

De digitale bibliografy sels telt no 720 titels, publisearre tusken 1945 en 1969, mar Koen Zondag is dwaande mei in oanfolling. De bibliografy is te finen op de webside fan Tresoar (<http://images.tresoar.nl/download/zondag-biblio.pdf>). Zondag hat keazen foar in gronologyske opset; binnen elk jier wurde de skriuwers alfabetysk neamd en foar elk jier hat er trije skiften oanholden: boeken, bondels en monografyen, dan de publikaasjes yn tydskriften en as lêste: publikaasjes yn deibleden.

Zondag syn boek jout in kreas oersjoch fan de skiednis fan it tastânkommen fan it twatalich ûnderwiis yn Fryslân nei de Twadde Wrâldoarloch, mei benammen omtinken foar de haadrolspilers: de ynstânsjes en de ûnderwiisminsken. It hat in hûdfol wurk west om de bibliografy gear te stallen, benammen om de publikaasjes yn de deiblêden byinoar te swyljen. It hat ek foar Koen Zondag sels in lange oanrin west, mar it hat ús yn alle gefallen in moai boek mei in tige brûkbere bibliografy oplevere! It is allinnich spitich dat der net oan tocht is om de bibliografy yn de foarm fan in CD oan it boek ta te heakjen.

De artikelbydragen yn dit nûmer binne fan:

Jarich Hoekstra, berne 1956 te Hitsum, studearre Noarsk en Frysk oan 'e Ryksuniversiteit Grins, wurke fan 1981 oant 1999 by de Fryske Akademy, earst as leksikograaf by it *Wurdboek fan de Fryske Taal* en sûnt 1987 as taalkundich ûndersiker. Promovearre yn 1997 te Grins op *The Syntax of Infinitives in Frisian*. Is sûnt 1999 heechlearaar Frysk oan 'e Christian-Albrechts-Universität te Kiel (Dútslân).

László Marác, berne 1960 te Utert, studearre Hongaarsk en Algemeine Taalwittenskippen oan 'e Ryksuniversiteit Grins, promovearre yn 1989 op *Asymmetries in Hungarian*, is sûnt 1992 as 'universitaire docent en coördinator European Policy (MA)' ferbûn oan 'e ôfdieling European Studies fan 'e Universiteit van Amsterdam.

Hinne Wagenaar, berne 1962 te Nijemardum, studearre Teology oan 'e Ryksuniversiteit Grins en oan it Union Theological Seminary te New York City. Wurke fan 1990-1998 as dûmny foar bûtenlânske studinten yn Nederlân. Dêrnei wie er dosint Afrikaanske teology en Vice-Dean oan it Presbyterian Theological Seminary yn Kumba (Kameroen). Yn 'e perioade 2002-2004 dosearre Wagenaar Missiology oan 'e Ryksuniversiteit Grins. Sûnt 2002 is er dûmny fan 'e Protestantske gemeente te Wurdum en gastdosint Afrikaanske teology oan it Hendrik Kraemer Instituut te Utert. Yn 'e simmer fan 2012 wurdt Wagenaar 'pionierpredikant' foar Missionair Werk fan de Protestantse Kerk in Nederland, de Stifting Nijkleaster en de Protestantske gemeente Westerwert te Jorwert.

(Basearre op fan 'e auteurs sels oanlevere ynformaasje.)

